सत्कार्योत्तेजक सभा—धुळें

श्री

ज्ञानेश्वरी

(अध्याय १—१८)

हें सारस्वताचें गोड । तुम्हीं चि लाविलें जी झाड ।
तरि अवधानामृतें वाड । सिंपौनि कीजो ॥ १९ ॥
मग हें रसभावफुलीं फुलैल । नाना फलभारें भरैल ।
तुमचेनि प्रसादें होइल । उपयोगु जगा ॥ २० ॥

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ११.

संपादकः—विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे

धुळें:—आत्माराम छापखान्यांत छापिला.

ज्येष्ठ शुद्ध १२ शके १८३१

लोकमान्य केसरीकारांचा

अभिप्राय

हा अपूर्व व अमूल्य ग्रंथ धुळें येथील ' सत्कार्योत्तेजक सभे ' नें प्रसिद्ध केला आहे. या ग्रंथास ' अपूर्व व अमूल्य ' ह्मणण्याचीं कारणें अनेक आहेत. सांप्रत ज्ञानेश्वरीच्या ज्या ज्या आवृत्त्या छापून निघाल्या आहेत, त्या त्या सर्व एकनाथांनीं शके १५०६ मध्यें शोधिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्याच प्रती आहेत. प्रस्तुतची ज्ञानेश्वरी एकनाथी ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वींची आहे. ज्ञानदेवाचा समकालीन मुकुंदराज कवी याची स्वतःची जी ज्ञानेश्वरीची प्रत होती, ती त्यानें आपला शिष्य ' विद्याधर ' यांस दिली; त्याजपासून ती ' विश्वनाथु कोनेर घोळरदेवनुरकर ' यास मिळाली; व या पुरुषापासून परंपरेनें ती जात जात बालेघाटीं बीड शहरांत पाटांगण नांवाचे देवस्थानांत आली ! या संस्थानचे सांप्रतचे मठाधिपती मथुरानाथ गोसावी यांनीं ही प्रत प्रसिद्ध संशोधक रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांस पांच वर्षांपूर्वीं दिली; व सांप्रतचा ग्रन्थही त्यांनींच संपादित केलेला आहे. प्रस्तुतची ज्ञानेश्वरी ह्मणजे खुद्द ज्ञानेश्वरांनीं नेवाशास भाषेच्या ज्या स्वरूपांत ती सांगितली, त्याच स्वरूपांत तंतोतंत छापलेला हा महाराष्ट्र वाङ्मयांतील बहुमोल ग्रंथ होय. आधींच एकनाथी ज्ञानेश्वरीनें ज्या महाराष्ट्रीय समाजास आज अनेक शतकें आपल्या गुणांनीं मोहित करून सोडलें आहे, त्यांस खुद्द ज्ञानेश्वरांच्या तोंडची ज्ञानेश्वरी मिळणें ह्मणजे अपूर्व लाभ होय यांत शंका नाहीं. भगवद्गीतेवरील उत्कृष्ट मराठी टीका, वारकरी पंथाची जननी, मनोहर उपमादृष्टांतांनीं गजबजलेलें उत्तम काव्य, आणि

सहाशें वर्षांपूर्वींच्या नागर मराठीचा नमुना व मराठींत कागदावर लिहिलेला सर्वांत जुना उपलब्ध लेख, या सर्व दृष्टींनीं ज्ञानेश्वरांच्याच अस्सल भाषेंत छापलेला हा ग्रंथ महाराष्ट्रीयांच्या आदरास कौतुकास व आश्रयास पात्र होईल यांत संदेह नाहीं. ज्ञानेश्वरीच्या या प्रतीच्या एका पानाचें चित्रही या ग्रंथास जोडलें असून अखेर कठीण शब्दांचा कोश दिला आहे. अशा प्रकारच्या अपूर्व ग्रन्थाचा लाभ महाराष्ट्रीयांस करून दिल्याबद्दल रा. राजवाडे व सत्कार्योत्तेजक सभा यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत.

(केसरी ता. २५।८।०८)

शुद्धिपत्र.

प्रस्तावना.

पृष्ठ	पंक्ति	अशुध्द	शुध्द
९	२२	Linguis be	Linguistic
१०	५	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव
१०	७	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव
१०	११	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव
१०	१८	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव
१०	२२	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव.
१०	२४	संकृत	संस्कृत
१०	२५	भषांकडे	भाषांकडे
१५	१३	Md.	Ind.
१९	७	संकृतापेक्षां	संस्कृतापेक्षां
१९	१५	संकृत	संस्कृत
२१	७	पाळी	पाळी.
२१	१२	जन्म. भाषा	जन्मभाषा.
२१	१२	भाषाबौद्धांचें	भाषा. बौद्धांचे
२१	२२	इतकेंच	इतकेंच.
२२	१८।१९	मराठीवगैरे	अपभ्रंश, मराठी वगैरे
		प्राकृतिक भाषा	प्राकृतिक व प्राकृतिको-द्भव भाषा
२२	२८	संकृत	संस्कृत
२३	२	संकृत	संस्कृत
२४	९	वेद भाषेशीं	वेदभाषेशीं

२५	९	कृतिम	कृत्रिम
२९	२३	असंक्कत	असंस्कृत
३०	५	पोटभेद	पोटभेद.
३१	कंस ३	मराठीचें	महाराष्ट्रीचें
३८	कंस	वार्णीककार	वार्तिककार
३८	१६	राजधानी	राजधानी.
३८	२८	शेष	शेषं
३९	१३	८००	८०
३९	१६	वय्याकरण	वैय्याकरण
३९	२७	वाररुचे काव्यं	वाररुचं काव्यं
४०	३	अपराना	अपरान्त
४१	७	;	; व
४१	१४	अंत.	अंतः
४२	१९	एकच	एकाच
४३	कंस	जिवंत व महाराष्ट्री मेलेली संस्कृत भाषा	जिवंत महाराष्ट्री व मेलेली संस्कृत भाषा
४५	३	अग्निमित्र	आग्निमित्र
४८	२४	सक्तिअ	सत्तिअ
५०	२१	पोइत्रपैनि	पोइत्रपैति
५४	२२	संकृत	संस्कृत
५५	२५	Pisehel's	Pischel's
५७	१०	५००	१५००
५७	११	५००	१५००
१०६	६	ज्ञानेश्वरीतासु	ज्ञानेश्वरी तासु

ज्ञानेश्वरी.

पृष्ठ	ओवी	अशुद्ध	शुद्ध
१	५	तिये	तियें
२	१५	दश-नु	दशनु

२	१७	ईभ	ईभ-
३	३१	सज्जानाचें	सजनाचें
३	३३	काव्या	काव्यां
४	४०	आपुल्यापरी	आपुलिया परी
४	४०	सुरवाडले	सुखाडले
४	४४	घनीभृत	घनीभूत
४	४६	घरूनि	धरूनि
५	५१	शब्द ब्रह्माब्धी	शब्दब्रह्माब्धी
५	५८	आर्धी	आर्दी
६	६६	तों	तो
१५	१६०	ह्मणोनि	ह्मणौनि
२०	४	ता	तो
२०	७	आवघे	आघवे
२२	२७	ऐस	ऐसें
२७	६७	गह्विर	गह्विरु
२७	६७	खाला	खालां
२७	७१	धनुष्यबाण	धनुषबाण
२७	७२	वैकुंठनाथ	वैकुंठनाथु
२७	७२	पार्थ	पार्थु
२७	७२	परमार्थ	परमार्थु
२९	९	आवो	आहो
२९	१६	आधिकां	आथिकां
३०	२८	ह	हें
३०	२९	परी	परीं
३१	३६	येथ	जें येथ
३१	३६	जे याचा	जेयाचां
३२	४१	ही	हें
३२	४८	नवनव	नव
३३	५६	तिमिरावरुद्ध	तिमिराविरुद्ध
३७	९६	एक	एकु

३७	९६	होति	होंति
३७	१००	जात	जांत
३७	१०२	विवोकियें	विवेकिये
३७	१०२	होति	होंति
३७	१०४	इये	इयें
३७	१०४	वेगली	वेगळीं
३८	१०६	कवण	कवणें
३८	१११	नेणावया	नेणावेया
३८	१११	भ्रमें	भ्रमे
३९	१२२	अव्हेरी	अव्हेरीं
४३	१६०	होति	होंति
४४	१६४	अमूर्तें	अमूर्तें
४४	१६५	नव्हति	न्हवति
४४	१७१	आचरिति	आचरति
४५	१८०	अझुइं	आझुइं
४५	१८१	भलतैं	भलेतें
४५	१८२	त्याजु	त्याज्यु
४५	१८६	कव्हणा	कव्हणीं
४७	२०१	होसील	होंसील
४७	२०२	जाणते न	जाणतेन
४७	२०२	सांघपां	सांघ पां
४८	२१९	ते व्हलि	तेव्हलि
६२	३६२	पावलें	पावळें
६९	५६	प्राणपानगती	प्राणापानगती
७१	७८	आचार	आचर
७२	९५	देति	देंति
७५	१२५	आजे	आजें
७६	१३९	स्वघर्मरूपु	स्वधर्मरूपु
७६	१४२	गला	गलां

७९	१७०	जेब्री	जेवी
८१	१८९	श्रद्धासूं	श्रद्धासिं
८३	२०९	ग्राणातें	प्राणातें
८५	२३२	तेयाते	तेयातें
८६	२४९	चिव्हारीं	जिव्हारीं
९२	३३	एकार्धे	एकार्धे
९९	१०७	आशां साकु खंडी	आशांसीं कुरवंडी
१०४	१६२	आपणां पें	आपणापें
१०५	१६८	आपणपेंन	आपणपेन
१०८	२१२	अनुभवांवी	अनुभवावी
१११	१०	खेलावया	खेलावेया
१२६	१७४	परियसें	परियसैं
१२७	२	चिये	चि ये
१२९	२६	आधवी	आघवी
१३२	६४	च	चि
१३४	८२	किडालाचां	किडालाचा
१४०	१५५	ते हीं	तेहीं
१४८	२६१	धैयाची	धैर्याची
१४८	२६५	परवाली	पखाली
१५१	३०१	नांव	नावं
१५२	३०५	परत्मलिंगा	परमात्मलिंगा
१५२	३१३	ग्राखा	प्राणा
१५२	३१७	चैं	जैं
१६१	४०५	होथि	हौंथि
१६३	४२७	दीइया	दी इया
१६४	४३२	तव	तवं
१६४	४३२	एसा	ऐसा
१६४	४३९	तसा	तैसा
१६६	४५१	नैयतां	नैयंतां
१६६	४६१	चदनाचें	चंदनाचें

१७२	२४	नाणयांसिं	नाणेयांसिं
१७४	४८	माक्ष	मोक्ष
१७६	६८	चडतकालकलांचेनि	चडत कालकलांचेनि
१८०	११२	तों	तो
१८०	११५	पलीकडिली	पैलीकडिली
१८४	१५१	उंचावते न	उंचावतेन
१८५	१६७	ससाणे	सणाणे
१८६	१७०	२७०	१७०
१९१	९	होयजे	होइजे
१९२	१८	जेतया	जे तेया
१९२	२०	ब्रह्माडाचे	ब्रह्मांडाचे
१९२	२२	०जातेयां	०जांतेयां
१९३	३६	ग्रामी	ग्रामीं
१९५	५८	सांधिलें	सांधितलें
१९५	५८	तया	तेया
१९५	६५	उबातेन	उबांतेन
१९६	७६	आतु	आंतु
२००	११९	अनुधाडु	अनुघाडु
२०२	१३८	तापत्रयाग्नि चि	तापत्रयाग्निचि
२०४	१५४	तै	तैं
२०४	१५७	डोला	डोलां
२०५	१७५	नाशवंत	नाशवंतें
२०६	१७७	ऐसे	ऐसें
२०६	१७७	जे	जें
२०६	१८०	जे	जें
२०६	१८१	थाहाति	वाहांति
२०६	१८६	तया	तिया
२०८	२०६	पातलेंयां	पातलेयां
२०९	२१८	अग्निर्ज्यातिचा	अग्निर्ज्योतिचा

२१०	२२३	अर्चिरमार्गु	आर्चिरामार्गु
२११	२३७	जे	जें
२१२	२५१	हां गा	हांगा
२१३	२५७	भागातें	भोगातें
२१५	३	जें	जें
२१७	२७	अभप्रा ७०	आभिप्रा ७०
२२३	७५	बेढि तेयाचिया	बेढितेयाचिया
२२३	८०	भबंती	भवंती
२२४	९०	सोरसें	सौरसें
२३१	१५८	सेजें	सेजे
२३३	१८२	जे	जें
२३३	१८२	अगास्तिगौवण	अंगास्तिगौवण
२३४	१८६	आइकें	आइकैं
२३६	२१४	विकारांची	विकारांचीं
२३६	२१४	बोहिली	बोहिलीं
२४१	२८०	उमेयां	उगेयां
२४८	३५७	जि	चि
२६९	५३	लांधिजैल	सांधिजैल
२७०	६५	नेदेखे	नेदखे
२७१	७८	सर्पी	सर्पीं
२७४	१०७	चंद्रेमेयांसि	चंद्रमेयांसि
२७४	१०७	पांडें	पाडें
२७४	११२	कथितेनें	कथितेन
२७४	११२	कथू	कथूं
२७५	११५	ठांइंचिं	ठांइंचि
२७५	११८	आपलेया	आपुलेया
२७५	११९	पोरवीतु	पोखीतु
२७५	१२०	पोरवकें	पोखकें
२६६	१२४	बोलिं या	बोलिया
२७८	१५०	आघवेनिं	आघवेनि

२७८	१५४	जैंव्हलि	जेव्हलि
२७९	१६२	हां गा	हांगा
२८०	१६८	(तिसरा चरण)	हें असो मज प्रति।
२८१	१८१	हारपोनि	हारपौनि
२८२	१९३	सांघितसों	सांघतसों
२८६	२२७	प्रह्लादु	प्रन्हादु
२८६	२३२	त्रेंती	त्रेतीं
२८६	२३३	ह्मणतयां	ह्मणतेयां
२८७	२४४	पटी	पटीं
२८८	२४५	एसेया	ऐसेया
२८८	२४९	तैसें पां	तैसेयां
२८८	२५०	समासा	समासां
२८८	२५२	एसा	ऐसा
२८८	२५२	ती	तो
२८९	२५७	एसें	ऐसें
२८९	२५९	आया	आगा
२९१	२८४	तैसिं	तैसें
२९३	३०१	तव	तवं
२९३	३०४	देवं	दैव
२९४	३०७	देवांगला	दैवांगला
२९७	२४	मान्हवे	मा न्हवे
२९९	४२	धातलें	घातलें
३०१	७३	माहात्म	माहात्म्य
३०२	८५	गाति	गांति
३०६	११७	आहेसें	आहे सें-
३११	१७१	भोगावया	भोगाविया
३१४	२०७	विश्ववरूपाची	विश्वरूपाची
३१४	२०८	मी	मीं
३१४	२१२	जेयाचेयानि	जेयांचेया

३१६	२३५	हेशकु	देशकु
३१९	२६१	चिरत्रचना	चित्ररचना
३२०	२७४	वयासा	वयसा
३२२	२९८	० चक्षूसि	० चक्षूंसि
३२३	३०८	उभड्डु	उभड
३२५	३३०	पाह्यंता	पाह्यंतां
३२५	३३३	उदैले	उदैलें
३२५	३३५	एसें	ऐसें
३२९	३७१	प्रसय०	प्रलय०
३३१	३८७	कोरव०	कौरव०
३३१	३९०	पदर्तीचे	पदातींचे
३३२	४०२	फेडावया	फेडावेया
३३३	४०६	जैवि	जेवि
३३५	४३४	नेण	नेणें
३३६	४३६	अंतक	अंतकु
३३८	४६२	उलथौगि	उलथौनि
३३८	४६३	हाइ	होई
३४४	५२३	ननम	नमन
३४४	५२४	पाठिमोरयासि	पाठिमोरेयासि
३४७	५५२	कैसें व	कैसेनि
३४९	५७६	घरड हुलि	घरडहुलि
३५०	५८२	८५	८२
३५०	५८५	ओलाडावें	आलोडावें
३५१	५९६	होताति	होंताति
३५३	६०८	सोरसु	सौरसु
३६१	६९६	आलो चुकरूनि	आलोचु करूनि

३६३	१२	हांदे	हीं दे
३६३	१६	हांदेइं	हीं देइं
३६७	६२	जूंझावें	जूझावें
३६८	७५	तयांची	तेयांची
३६९	८७	जन्मृत्युचां	जन्ममृत्युचां
३७६	१७१	पूर्ण तेजाला	पूर्णते जाला
३७७	१८३	निरंधनि	निरंधनिं
३८२	२३९	शरणगतां	शरणागतां

-श्री.

प्रस्तावना.

१ विवक्षित लोक विवक्षित भाषा विवक्षित स्थलीं व विवक्षित कालीं कोणत्या पद्धतीनें बोलतात व (लिहिणें माहित असल्यास) लिहितात, हें ज्या नियमसरणीनें ह्मणजे शास्त्रानें स्पष्ट केलेलें असतें त्यास त्या भाषेचें तत्स्थलीन, तत्कालीन व तल्लोकीय **व्याकरण** ह्मणतात. ह्या वाक्यांत व्याकरण ह्या शब्दाला स्थल, काल व लोक या उपाधींनीं मुद्दाम विशिष्ट केलें आहे. कां कीं, ह्या तीन उपाधींचा स्पर्श जिला नाहीं अशी भाषा मागें झाली नाहीं व पुढें होणार नाहीं.

व्याकरणाची व्याख्या.

प्रस्तुतकालची ह्मणजे शक १८२९ तली मराठी भाषा घेतली, तर असें आढळून येईल कीं, प्रांतपरत्वें ही भाषा किंचित् किंचित् बदलत जात जात सरहद्दींवर इतर भाषांशीं मिसळून जात आहे. ह्मणजे निव्वळ प्रांतपरत्वें मराठी भाषेचे पाचपंचवीस पोटभेद होत आहेत. तसेंच, प्रांतपरत्वाप्रमाणेंच जातिपरत्वानें हि भाषा बदलत असते, ह्याचा हि अनुभव सर्वत्र आहे. ब्राह्मणाची मराठी भाषा कुणब्याच्या मराठी भाषेहून किंचित् भिन्न असते, हें स्पष्ट आहे. त्याप्रमाणेंच, पारशाची गुजराथी अमदावादी वाण्याच्या गुजराथीहून निराळी आहे, हें एखादा सामान्य मनुष्य हि ओळखूं शकेल. कोकणांतील कोळ्याची मराठी कोकणांतलि भंडाऱ्याच्या किंवा पाताण्या प्रभूच्या मराठीहून भिन्न असते इतकेंच नव्हे, तर बंदरी कोळ्याची मराठी भाषा डोंगरी कोळ्याच्या मराठी भाषेहून भिन्न असते. मराठींत हा भाषाभेद स्थल व जाति या दोन उपाधीनींच तेवढा अवछिन्न झाला आहे, असें समजूं नये. स्त्रीपुरुषभेद हि मराठींत भाषाभेदाला कारण होतो. हा भेद स्थल किंवा जाती ह्यांनीं केलेल्या भेदांइतका उत्कट नसतो. तत्रापि, असा भेद इंग्रजी, कानडी वगैरे भाषांत नाहीं व मराठींत आहे, ही बाब केवळ क्षुल्लकच समजतां येत नाहीं. स्थल, जाती, लिंग ह्यांच्याप्रमाणेंच कालानें हि भाषेंत फेरफार

प्रांतकृत भाषाभेद.

जातिकृत भाषाभेद.

लिंगकृत भाषाभेद.

होती. उदाहरणार्थ, १८२९ तील वर्तमान मराठी, १५२९ तील एकनाथी मराठी, १२१२ तील ज्ञानेश्वरी मराठी व ६५८ तील धनगरी मराठी, परस्परांहून भिन्नावस्थ आहेत, हें शुनीं बाडें वाचणारा मनुष्य सहज सांगू शकतो. त्यांत पुन्हां हें ध्यानांत ठेविले पाहिजे कीं, शक १२१२ त ज्ञानेश्वराच्या वेळीं, देवगिरी, नागपूर, मावळ, कोंकण व कारवार या ठिकाणीं बोलली जाणारी मराठी भिन्न होती. शक १२१२ त चोखामेळ्याचें मराठी ज्ञानोबाच्या मराठीहून भिन्न होतें, हें हि विसरतां कामा नये. तात्पर्य, स्थल, काल व जाति ह्यांनीं मराठी भाषा अवछिन्न व भिन्नावस्थ झालेली आहे. लिंगभेद विशेष उत्कट नसल्यामुळें जमेस न धरणें सोयस्कर पडतें इतकेंच. नाहीं तर, तो हि जमेस धरणें जरूर होतें, कारण, मराठी भाषा बोलणाऱ्या कित्येक जातींत स्त्रिय पुल्लिंगी प्रयोग करतात; आणि ह्या जाती प्रायः कानडी मुलखाच्या जवळील मिरज, कोल्हापूर सोलापूर वगैरे प्रांतांत आढळतात. पुल्लिंगी प्रयोग करणाऱ्या महाराष्ट्रांतील ह्या जाती पूर्वीं भाषावंशानें मराठ्या नसाव्या, असा सिद्धान्त बिनहरकत बांधावा.

कालकृत भाषाभेद.

२ कोणत्या हि भाषेचे प्रांतपरत्वें जे भेद होतात त्यांना प्रांतिक पोटभेद अथवा पोटभाषा ह्मणतात. ह्या प्रांतिक पोटभाषा त्या त्या प्रांतांतील ब्राह्मणादि सर्व जाती बोलतात. शुद्धाशुद्ध किंवा भ्रष्टाभ्रष्ट हीं विशेषणें ह्या प्रांतिक पोटभाषांना लावतां येत नाहींत. कारण, नमुनेवजा जी मुख्य भाषा तिच्या इतकीच थोर परंपरा ह्या प्रांतिक भाषांची बहुतेक असते. इतकेंच कीं, ह्या प्रांतिक भाषांना नमुनेवजा मुख्य भाषेचें सर्वराष्ट्रमान्यत्व नसतें. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वरानें खानदेशी मराठींत कांहीं अभंग रचलेले आहेत. ते तत्कालीन देवगिरी येथील मराठी भाषेहून भिन्न असून विनोदार्थ रचलेले आहेत. कोणत्या हि पोटभाषेचा विनोदार्थ जेथें उपयोग झाला, तेथें त्या पोटभाषेचें गौणत्व प्रस्थापित झालें, हें उघड आहे. परंतु, ह्या गौणत्वावरून खानदेशी मराठी भाषेला अपभ्रष्ट किंवा अशुद्ध ह्मणून चालावयाचें नाहीं. अपभ्रंश हा प्रकार निराळाच आहे; व तो नमुनेवजा मुख्य भाषेतल्याप्रमाणें प्रांतिक पोटभाषांत हि सांपडतो. प्रायः जातिपरत्वें भाषेचे जे पोटभेद होतात त्यांना मुख्यभाषेचे अपभ्रंश ह्मणतात.

प्रांतिक भाषा

कोणत्या हि समाजांत भाषेचा अपभ्रंश बालांच्या ठायीं सहज संभवतो. तदनंतर, अशिक्षित स्त्रिया, शूद्र वगैरे लोक अपभ्रष्ट उच्चार व प्रयोग करतांना फार आढळतात. सर्वांत अत्यंत अपभ्रंश हिंदूसमाजांत येऊन राहिलेले दैत्य, असुर, शक, पल्हव, यवन, मुसलमान, यहुदी, वगैरे जातिबाह्य लोक ह्यांच्या हातून पराकाष्टेचा होतो. उच्चार, प्रत्यय, प्रयोग, लिंग, वचन, ह्या सर्वांचा हे म्लेच्छ लोक दुरुपयोग करतात. पारशी, यहुदी, अरब, इंग्रज, फ्रेंच, मोगल, जपानी, वगैरे म्लेच्छ लोक संस्कृत, गुजराथी मराठी वगैरे भाषांचा उच्चार व प्रयोग किती अशुद्ध व अपभ्रष्ट करतात, तें पाहिलें ह्मणजे अपभ्रंशोत्पत्तीचें खरें कारण ध्यानांत येऊं लागतें. ह्या लोकांच्या उच्चार करण्याच्या नाड्या च तिरके उच्चार करण्याला लायक अशा जन्मसिद्ध असतात. ' अ ' चा ' ॲ ', ' ए ' चा ' ॲ ', ' त ' चा ' ट ' वगैरे उच्चार म्लेच्छ लोकांच्या बोलण्यांत फार येतात. असले तोंड वाकडें वासून झालेले उच्चार शूद्रादि वर्गांच्या अपभ्रंशांत आढळत नाहींत. जोडाक्षरांची द्वित्त व्यंजनें व कठोर व्यंजनांची मृदु व्यंजनें करण्याकडे बालशूद्रादींची प्रवृत्ति विशेष असते. बालशूद्रादिकृत अपभ्रंश लोकमान्य नसल्यामुळें भिन्नभाषात्वाला कारण समजला जाणें सर्वथा अयुक्त होय. हाच नियम म्लेच्छादिकृत अपभ्रंशाला लागूं करणें सशास्त्र आहे. अपभ्रंशोत्पत्ति कशी होते, हें नीट ध्यानांत न आल्यामुळें, Linguistic survey of India, Vol VII मध्यें, मराठी भाषेसंबंधानें लिहितांना, **ग्रीयरसन्**ने अपभ्रंशाची प्रांतिक पोटभाषांशीं भेसळ केलेली आहे. गोव्याच्या किरिस्तावांची मराठी भाषा किंवा ठाण्याच्या किरिस्तांव कोळयांची मराठी भाषा निव्वळ कोकणांतील प्रांतिक मराठी पोटभाषेचे अपभ्रंश होत.

अपभ्रंश.

ह्या अपभ्रष्ट भाषेंत पोर्तुगीज मिशनऱ्यांनीं बायबलपुराण लिहिलें आहे. तेवढ्यानें अपभ्रष्टत्व जाऊन, स्वतंत्र प्रांतिकभाषेच्या प्रौढ पदवीस ती येते, असें वाटत नाहीं. कोकणांतील किरिस्तावांच्या अपभ्रंशात दहा पांच चोपडीं फार तर छापलेलीं आढळतील. परंतु, महाराष्ट्रांत मानभाव ह्मणून जे लोक आहेत, त्यांनीं अतिशूद्रांच्या मराठी अपभ्रंशांत पाचचारशे ग्रंथ लिहिलेले आहेत. त्यांचा ग्रीयरसन्‌ला पत्ता सुद्धा नाहीं. केवळ ग्रंथवत्त्वामुळें मानभावी अपभ्रंश ज्याप्र-

किरिस्तानी अपभ्रंश.

माणें पोटभाषेच्या योग्यतेला येत नाहीं, त्याप्रमाणेंच गोमांतक किंवा साष्टी येथील किरिस्तावांचा क्षुद्र अपभ्रंशहि पोटभाषेच्या पदवीला पोहोचत नाहीं. यद्यपि अपभ्रंश स्वतंत्र भाषाभेद उत्पन्न करीत नाहीं, तत्रापि पोटभाषेंत निरनिराळे प्रकार उत्पन्न करतो, हें उघड आहे. पोटभाषेंतील ह्या उपभेदांत कोणत्याहि कारणानें जर ग्रंथसंपत्ति निर्माण झाली, तर तो उपभेद स्वतंत्र पोटभाषेच्या मानाला पात्र होण्याची चिन्हें दाखवितो.

मानभावी अपभ्रंश.

गोव्यांतील किरिस्तावी भाषेचा व देशावरील मानभावी भाषेचा असाच मासला उडालेला आहे. इतर जबरदस्त कारणांच्यापुढें त्यांच्या ह्या महत्वाकांक्षेची डाळ शिजली नाहीं, ही बाब अलाहिदा. पोर्तुगीज भाषेच्या जुलमापुढें किरीस्तावी मराठी अपभ्रंश फिका पडला; आणि नागर मराठीखालीं मानभावी अपभ्रंश चिरडून गेला. कालांतरानें हे दोन्ही अपभ्रंश नष्ट होऊन नागर मराठी त्या त्या प्रांतांत व जातींत प्रचलित होईल, हें सांगावयाला नकोच.

कालकृत भाषेचीं अवस्थान्तरें.

३ जातिपरत्वानें भाषेंत अपभ्रंश उत्पन्न होतो आणि प्रांतपरत्वानें प्रांतिक भाषाभेद झालेले असतात. परंतु कालाचा भाषेवर जो संस्कार किंवा विकार होतो त्यानें अपभ्रंश किंवा भाषाभेद यांतून एकहि कार्य होत नाहीं. कालपरत्वें भाषेला वृद्धत्व, तारुण्य, बाल्य अशा भिन्न अवस्था येतात; परंतु तिचें स्वत्व कांहीं नाहींसें होत नाहीं. भाषा तीच; अवस्थान्तरें, मात्र, निरनिराळीं. शक ९०५ तील चामुंडरायाची मराठी भाषा, शक १०५१ तील सोमेश्वराची मराठी भाषा, शक ११२८ तील चंगदेवाची मराठी भाषा, शक १२१२ तील ज्ञानदेवाची मराठी भाषा, शक १५०० तील एकनाथाची मराठी भाषा किंवा शक १८०० तील विष्णुशास्त्र्याची भाषा पाहिली असतां भाषा मराठीच आहे हें अशिक्षित मनुष्यहि ओळखूं शकतो; इतकेंच कीं, कांहीं रूपें बरींच जुनीं आहेत, असें त्याच्या दृष्टयुत्पत्तीस येतें. व्यक्ति तीच; वस्त्रें तेवढीं निराळीं. पुरुष एकच, बाल्यतारुण्यवार्द्धक्यादि अवस्थान्तरें, मात्र, अनेक. मुख्य नागर भाषेप्रमाणेंच, हीं अवस्थान्तरें प्रांतिकभाषांच्या ठायीं दृश्यमान होतात; परंतु, अपभ्रंशाच्या ठायीं होत नाहींत. कारण, अपभ्रंश हा अवस्थान्तरांच्या वरचा तात्पुरता मल उर्फ विकार होय. तो भाषेच्या

कोणत्या हि अवस्थेंत जातिधर्माप्रमाणें विशिष्टनियमानुसार भासमान होतो. **मुख्य किंवा प्रांतिक** भाषेच्या विशिष्ट अवस्थेचा कनिष्ठ जातींत अपभ्रंश होतो. त्या अपभ्रंशाची प्रगती शतकेच्या शतकें प्रायः चालत नाहीं. चाललीच, तर, कालान्तरानें मूळभाषेहून अत्यंत विलक्षण असें रूप धारण करते. इंग्रजी, लातीन, जर्मन, रशियन, पोलिश वगैरे भाषा मूळ आर्यभाषेचे परंपरित अपभ्रंश होत. ह्या अपभ्रंशाशीं सध्यां आपल्याला कतर्व्य नाहीं. कालानें भाषेचीं अवस्थान्तरें होतात, हा मुख्य मुद्दा आहे. हीं अवस्थान्तरें व त्यांचें ज्ञान वर्तमान नागर मराठी भाषेच्या व्युत्पत्तीला वैशद्य आणण्यास अत्यंत उपयुक्त आहेत.

नागर अथवा शिष्ट मराठी.

४ प्रांतिक पोटभाषा, अपभ्रंश, अवस्थान्तरें, वगैरे शब्द ज्या मुख्य मराठी भाषेच्या अपेक्षेनें योजिले तिला नागर अथवा शिष्ट मराठी अशी संज्ञा आहे. अपभ्रष्ट किंवा प्रांतिक जी नव्हे ती नागर किंवा शिष्ट मराठी समजावी. नागर अथवा शिष्ट मराठी वर्तमानकालीं पुणें प्रांतांतील ब्राह्मण व उच्च मराठे बोलतात, तीनशें वर्षांपूर्वीं नागर मराठी पैठणचे ब्राह्मण बोलत व लिहीत. आणि सातशें वर्षांपूर्वीं नागर मराठी देवगिरीच्या भोवतालील प्रांतांत ब्राह्मणादि उच्च वर्ण वापरीत. ह्मणजे प्रायः सर्वमान्य ग्रंथकर्ते व पुढारी राज्यकर्ते जी भाषा वापरतात ती भाषा नागर ह्मणजे शिष्ट मराठी भाषा होय. मग, स्वतः ग्रंथकर्ता प्रसंगवशें पुणे प्रांतांत राहो किंवा नागपूर प्रांतांत राहो. येथें एक मोठा चमत्कार लक्षांत घेण्यासारखा आहे. ग्रंथकर्ता गोव्यांतला असो, कोल्हापूरचा असो, पुण्यांतला असो, पैठणचा असो किंवा नागपूरचा असो, त्याची लिहिण्याची भाषा एकसारखी असते. गोव्यांतला ग्रंथकर्ता घरीं गेंगाणें बोलेल परंतु ग्रंथांत एकनाथी, रामदासी किंवा चिपळोणकरीच मराठी लिहील. हीच ग्रंथाची भाषा, नियमानें दरबारची भाषा असते. इंदूरास धनगराचें राज्य आहे व तंजावरास तामिल भाषा आहे; तत्रापि दरबारीं लिहिण्याची व बोलण्याची भाषा ग्रंथकारांची मराठीच असते. ह्मणजे अंतःसंमतीनें ज्ञानेश्वर चिपळोणकरादि प्रासादिक ग्रंथकारांची मराठी भाषा महाराष्ट्रानें नागर ठरविलेली आहे. ह्या नागर अथवा ग्रांथिक मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण देण्याचें प्रस्तुत स्थलीं योजिलें आहे. कोंकणी,

प्रांतिक भाषांत वाङ्मयाभाव

कोल्हापुरी, गंगेरी, खानदेशी, वऱ्हाडी वगैरे प्रांतिक पोटभाषांचेंहि ऐतिहासिक व्याकरण देतां येतें तर उत्तम होतें. परंतु, त्या भाषांत ग्रंथरचना ह्मणण्यासारखी अथवा बहुतेक बिलकुल न झाल्यामुळें व गोमांतकी अपभ्रंशांत जी थोडीशी झाली आहे ती अलीकडील दोन अडीचशे वर्षांतील असल्यामुळें, त्या पोटभाषांचा पूर्वेतिहास अज्ञात राहिला आहे. अर्थात् त्यांचें ऐतिहासिक व्याकरण रचण्याचीं साधनें अस्तित्वांत नाहींत. असतीं तर, नागर मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणरचनेला कांहींसें साहाय्य होण्याचा संभव होता. मानभावी अपभ्रंशांत जुना ग्रंथसंग्रह निदान पांचशें वर्षांचा तरी आहे. परंतु, त्या लोकांच्या हेकटपण मुळें त्यांचे अत्यंत जुने मराठी गद्यपद्य ग्रंथ अद्याप अप्रसिद्ध राहिले आहेत. तेव्हां त्यांचाहि नागर मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाला फारसा उपयोग होण्याचा संभव नाहीं. मानभावांचे दहा वीस गद्यपद्य ग्रंथ यद्यपि छापलेले आहेत, तत्रापि ते सर्व अलीकडील तीनशें वर्षांतील आहेत—अर्थात्, मानभावी अपभ्रंशाचें पूर्वचरित्र कांहीं काल अज्ञात राहणार, असा रंग दिसतो.

शिष्ट व अशिष्ट मराठी

५ नागर ऊर्फ ग्रांथिक ऊर्फ संस्कृत मराठी प्रांतिक ऊर्फ लौकिक ऊर्फ प्राकृत मराठीहून भिन्न असते. तर्खडकर, गोडबोले व जोशी यांनीं जीं व्याकरणें रचिलीं आहेत ती नागर ऊर्फ संस्कृत ऊर्फ शिष्ट मराठीचीं आहेत; प्रांतिक, लौकिक, प्राकृत, किंवा अपभ्रष्ट मराठीचीं नाहींत. तसेंच हीं तिन्हीं व्याकरणें वर्तमान शिष्ट मराठीचीं आहेत; दोनशे, तीनशे, पांचशें, सातशें किंवा हजार वर्षांपलीकडील शिष्ट मराठीचीं नाहींत. विद्यमानकालीं शिष्ट मराठीचें रूप काय आहे, तें तर्खडकरादि वैय्याकरणांच्या ग्रंथांवरून कळतें; शिष्ट मराठीच्या विद्यमान रूपाची आदिपासून आतांपर्यंतची परंपरा कळत नाहीं. ती कळण्याचा राजमार्ग ह्मटला ह्मणजे शिष्ट मराठीचें ऐतिहासिक व्याकरण होय.

शिष्ट मराठी कृत्रिम नाहीं, सहज आहे.

६ नागर अथवा ग्रांथिक अथवा संस्कृत अथवा शिष्ट मराठी मुद्दाम कोणी बनविली, अशांतला प्रकार नाहीं, हें सर्वांना माहीतच आहे. ती आपोआप बनत आली आहे व शिष्ट ग्रंथकारांच्या ग्रंथांत व उच्च ब्राह्मणादि जातींच्या मुखांत सांप्रत तिचें वास्तव्य आहे. प्रांतिक, प्राकृत किंवा अपभ्रष्ट मराठी अशिक्षित, गांवढळ, व विद्याहीन लोक बोलत असतात, हें

आपण पहातों आणि शिष्टांचें ग्रांथिक बोलणें त्यांना सहज अथवा विशेष श्रम न पडतां कळतें, ही हि रोजच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. ग्रांथिक मराठींत कोणत्याहि सकर्मक धातूचीं कर्मींत कर्मींत सुमारें १५०० रूपें होतात व तीं ग्रंथांत शुद्ध ह्मणून योजण्यास कोणतीच हरकत नाहीं. परंतु, ह्या १५०० रूपांपैकीं फारच थोडीं रूपें प्राकृत लोक योजतात. तेवढ्यावरून हीं १५०० रूपें व्याकरणकारांनीं कृत्रिम तऱ्हेनें बनविलीं, असें ह्मणणें वेड-गळपणाचें होईल. हीं सर्व १५०० रूपें भाषेंत शिष्टमान्य आहेत. व ग्रंथांत आढळण्याचा संभव असतो. हीं कशीं बनतात, त्याचे विशिष्ट नियम व्याकरणकार शोधून काढून बसवितात. त्यामुळें, शंकाखोर व अशास्त्रज्ञ तिऱ्हाइतांना तीं कृत्रिम असावीं, असें अज्ञलीलेनें ह्मणावेंसें वाटतें. वैय्या-करणांच्या स्तुत्य व दीर्घ उद्योगाचें अवडंबर पाहून, हे शंकाखोर लोक गांगरून जातात व अवडंबराचें ठायीं कृत्रिमत्वाचा आरोप करण्याचें धाष्टर्य करतात. हा प्रकार इतर शास्त्रांसंबंधानें असाच आढळण्यांत येतो. वनस्पति-शास्त्रांत तांदुळाच्या २००० जाति सांगितलेल्या पाहिल्या, ह्मणजे अतज्ञ इसम आश्चर्यानें गांगरून जाऊन, त्या भयंकर आंकड्यावर विश्वास ठेवीत नाहीं, असली गांवढळ अतज्ञता कित्येक यूरोपियन विद्वानांच्या ठायीं आढळण्यांत आली आहे. यूरोपियन लोक वनस्पतिशास्त्र जितक्या बारकाईनें रचतात, तित-क्याच बारकाइनें हिंदू लोकांनीं व्याकरणशास्त्राची रचना केलेली आहे. त्या-मुळें पृथक्करणान्तीं त्यांना जे असंख्य व सूक्ष्म भेद सहज दिसतात ते यूरोपि-यनांच्या अश्रद्धेचे विषय होतात. बाब अज्ञानोज्जृंभित हेकाडपणाची असल्या-मुळें, लक्ष्य देण्यासारखी नसून, नितांत तिरस्करणीय आहे.

शिष्ट मराठीची ऐतिहासिक व्याकरण-क्षमता.

७ शिष्ट मराठीचेंच तेवढें ऐतिहासिक व्याकरण शक्य आहे. कारण असें कीं, गेल्या सातशें वर्षांत प्रौढ व ललित ग्रंथरचना जेवढी ह्मणून झाली तेवढी सर्व शिष्ट मराठींत झाली आहे. गोमां-तकी अपभ्रंशांत कांहीं किरिस्तावी धर्मपुस्तकें व पांच चार व्याकरणें झालीं आहेत. परंतु त्यांत एक विचित्रपणा आहे. व्याकरणें ह्मणून जेवढीं झालीं आहेत तेवढीं सारीं पोर्तुगीज किंवा इंग्लिश भाषेंत आहेत आणि इतर पुस्तकांची लिपि प्रायः रोमन आहे. त्यामुळें संभावितपणा येण्याला जी बद्धमूलता लागते

ती या अपभ्रंशाला मिळाली नाहीं. शिवाय, ह्या अपभ्रंशांत झालेली क्षुद्र ग्रंथरचना अगदीं अलीकडली आहे. तशांत, हा अपभ्रंश बोलणारे बाट्ये दहा हजारांहून जास्त नसून, त्यांनीं आक्रमिलेला प्रांत अर्ध्या पाऊण तालुक्याएवढाहि नाहीं. क्याथोलिक मिशनऱ्यांच्या उपद्व्यापानें हा अपभ्रंश लिपिनिविष्ट आणि तोहि रोमनलिपिनिविष्ट झाला इतकेंच. ह्याहून ह्याला जास्त किंमत नाहीं. कोंकणी पोटभाषेचा हा किरिस्तावी अपभ्रंश आहे. ह्यांतील धर्मपुस्तकें कोंकणांतील हिंदूंच्या वाचण्यांत येत नाहींत, हें सांगावयाला नकोच. त्यामुळें कोंकणांतील पोटभाषेवर किंवा शिष्ट मराठीवर ह्या अपभ्रंशाचा कांहींच परिणाम झालेला नाहीं. पोर्तुगीज राज्य हिंदुस्थानांतून नष्ट झालें तर ह्या अपभ्रंशाचा मागमूसहि रहाणार नाहीं.

शिष्ट मराठीची सर्वलोकप्रियता.

८ शिष्ट मराठींत सातआठशें वर्षांपासूनची ग्रंथरचना असून, ती महाराष्ट्रांतील सर्व प्रांतांतल्या व बडोदे, इंदूर, ग्वालेर, बुंदेलखंड तंजावर, गुत्ती, बल्लारी वगैरे सर्व संस्थानांतल्या मराठी लोकांना आदरणीय झालेली आहे. ज्या भाषेंत मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर सूर्यज्योतिषी, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, मोरोपंत, चिपळोणकर वगैरे प्रासादिक ग्रंथकारांनीं ग्रंथरचना केली ती शिष्ट भाषा महाराष्ट्रांतील सर्व प्रांतांतील व जातींतील लोकांस सारखीच मान्य व्हावी, ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. प्रांतिक बोलणें प्रांतापुरतें व जातिक बोलणें जातीपुरतें; परंतु ग्रांथिक बोलणें व लिहिणें सर्व महाराष्ट्राकरतां आहे. प्रांतिक पोटभाषांच्या लहानसहान लकबा आणि जातिक भाषणांतले बालिश अपभ्रंश ग्रांथिक राजभाषेच्या शिष्ट दरबारांत लुप्त होतात व एकच एक निर्भेळ अशी मराठ्यांची मायभाषा देशांतील सर्व लोकांच्या अभिमानाचा, कौतुकाचा व सहज प्रेमाचा विषय होते. मराठ्यांना स्वभाषेचा इतका अभिमान जो वाटतो तो उगाच फुकाचा नाहीं. मराठी भाषेंतल्या शब्दप्राचुर्याची बरोबरी पृथ्वीवरील इतर कोणत्याहि भाषेला करतां यावयाची नाहीं. तसेंच, कोणताहि गूढ किंवा सूक्ष्म अर्थ नाना तऱ्हांनीं यथेष्ट व्यक्त करण्याची तिची शक्ति अप्रातिम आहे. शिवाय अनेक थोर प्रासादिक ग्रंथकारांनीं तिला आपल्या उदात्त, गंभीर, ललित व रम्य विचारांचें निवेदन केलें असल्यामुळें, तिच्यावरील महाराष्ट्रीयांची भक्ति शुक्लेंदुवत् उत्तरोत्तर वर्धमान स्थितींत आहे.

वर्तमान शिष्ट मराठीचें साधें व्याकरण

९ शिष्ट मराठीच्या सद्यःकालीन रूपाचें वैशद्य करणारी जी नियमसरणी तिला शिष्ट मराठीचें **साधें व्याकरण** ह्मणतात. साध्या व्याकरणाचा शुद्ध मासला ह्मटला ह्मणजे दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांचें मराठी व्याकरण होय. गोडबोल्यांच्या मराठी व्याकरणांत क्वचित् मराठी भाषेचा महाराष्ट्री भाषेशीं व संस्कृत भाषेशीं संबंध दाखविण्याचा स्थूल प्रयत्न केला आहे. रामचंद्र भिकाजी जोशी यांचें Higher Marathi Grammar इंग्रजींत असल्यामुळें व केवळ शालोपयोगी असल्यामुळें, त्याचा नामनिर्देश न केला तरी चालण्यासारखा आहे. जोशी यांच्या व्याकरणांत व्युत्पत्तीचा पूर्ण अभाव आहे. अनेक संस्कृतोत्पन्न व महाराष्ट्र्युत्पन्न शब्दांना ते देश्य समजतात, इतकेंच नव्हे तर, कित्येक अरबी व फारसी शब्दांना हि ते ह्याच मालिकेंत गोंवतात. इतकें अज्ञान ज्या ग्रथांत आढळतें त्या ग्रंथाला विशेष मान देण्याचें कारण दिसत नाहीं. जोश्यांच्या व्याकरणांत मराठी भाषेच्या इतिहासासंबंधानें प्रास्ताविक जो छोटा भाग आहे त्याचें सर्व श्रेय भांडारकरांच्या वुइल्सन लेक्चरांना आहे. भांडारकरांच्या वुइल्सन लेक्चरांत जीं व्यंगें आहेत तीं जोश्यांच्या प्रास्ताविक भागांत उतरलीं आहेत, हें सांगावयाला नकोच.

पोट भाषांचें अथवा बोलींचें तौलनिक व्याकरण

१० प्रांतिक पोटभाषा व अपभ्रंश (वर्तमान व भूत) ह्यांच्या व्याकरणाशीं शिष्ट मराठी भाषेच्या व्याकरणाची तुलना केली असतां, मराठ्यांच्या **पोटभाषांचें** अथवा **बोलींचें तौलनिक व्याकरण** सिद्ध होतें. असलें औपभाषिक तौलनिक व्याकरण मराठी भाषेंत नाहीं. इंग्रजींत १९०५ पर्यंत नव्हतें. Linguis be survey of India, नामक ग्रंथमालेच्या सातव्या खंडांत असलें व्याकरण रचण्याचीं साधनें मिस्टर ग्रीयरसन् यांनीं नॉर्वेतील डाक्टर स्टेन् कोनौ यांच्या हस्तें १९०५ त Specimens of the Marathi Language ह्या नांवाखालीं सरकारच्या खर्चानें प्रसिद्ध केलीं आहेत. प्रांतिक पोटभाषा, जातिक पोटभाषा ऊर्फ बोली व अपभ्रंश, असे तीन भाग करून, मासले दिले असते, ह्मणजे ह्या ग्रंथाला जास्त वैशद्य आलें असतें. हें च ह्या ग्रंथाचें मुख्य व्यंग आहे. दर बारा कोसांवर व प्रत्येक जातींत बोली बदलते. ह्या बोलींत कित्येक रूपें व

शब्द इतके पुरातन व चमत्कारिक असण्याचा संभव असतो कीं त्यांच्या साहाय्यानें मुख्य मराठी भाषेतील कित्येक रूपांची व शब्दांची परंपरा ओळखतां येते.

आधुनिक सगोत्र समकालीन भाषांचें तौलनिक व्याकरण.

११ बंगाली, हिंदी, आवंढी, पंजाबी, सिंधी, गुजराथी वगैरे आधुनिक सगोत्र प्राकृतोद्भव शिष्ट भाषांच्या व्याकरणांशीं शिष्ट मराठी भाषेच्या व्याकरणाची तुलना केली असतां, **आधुनिक प्राकृतोद्भव समकालीन भाषांचें तौलनिक व्याकरण** सिद्ध होतें. प्रत्येक भाषेतील गूढें इतर सगोत्र भाषांच्या तुलनेनें सहज उकलतात, हा तौलनिक व्याकरणापासून पहिला फायदा आहे. शिवाय, आर्यभाषा कोणत्या, अनार्य कोणत्या, हें वर्गीकरण तौलनिक व्याकरणानें सुलभ होतें. आधुनिक प्राकृतोद्भव भाषांचें तौलनिक व्याकरण मराठी भाषेंत अद्याप रचलें गेलें नाहीं. इंग्रजींत असलीं दोन व्याकरणें आहेतः—(१) Beams' Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India (1872–1879); आणि (२) Hoernle's Grammar of the Gaudian Languages (1880). दोन्हीं व्याकरणें व्युत्पत्तीच्या कामांत ऐतिहासिक बाजूनें लंगडीं आहेत. कां कीं, इ. स. १८८० पर्यंत आधुनिक प्राकृतोद्भव [मराठी वगैरे] भाषांतील जुना ग्रंथसंग्रह व्हावा तितका प्रसिद्ध झाला नव्हता व जो झाला होता तो यथास्थित समजण्याची ऐपत दोघांची हि नव्हती. ह्याप्रमाणेंच, १८८० पुढील पंचवीस वर्षांत प्राकृत भाषांची [महाराष्ट्री, मागधी वगैरे] जी बारीक छान व पृथक्कृति जर्मनींत झाली ती बीम्स व होर्न्ले यांच्या कालीं झाली नसल्यामुळें आधुनिक प्राकृतोद्भव भाषांचें वर्गीकरण करण्यांत दोघे हि तोंडघशीं पडलेले आहेत. शिवाय, बीम्सला संकृत व प्राकृत भाषांचें व्याकरण यथातथाच माहीत होतें, असें दिसतें. होर्न्लेचा बहुतेक सगळा भर पुरभई भाषेवर असून, इतर भषांकडे तो ओझरतें लक्ष देतो. बीम्स्च्या ग्रंथांत दूसरा एक अपूर्व व अक्षम्य अथवा गांवढळ दोष आहे. तो हा कीं, ठाई ठाई रागद्वेषादि विकारांचें अप्रस्तुत प्रदर्शन हा ग्राम्य ग्रंथकार करतो. मराठे लोक व मराठी भाषा यांच्यावर त्याचा कटाक्ष विशेष आहे. एक मासलेवाईक उतारा ह्या ग्रंथ-

काराचें मनोगत कळण्यास पुरें आहे. आपल्या व्याकरणाच्या पहिल्या खंडाच्या ११० व्या पृष्ठावर हा ग्रंथकार येणें प्रमाणें लिहितो:—

"Even after seventy years of British rule, the country (Orissa) still bears the traces of the rapacity and oppression of the Marathas. the Oriyas had to learn the language of their conquerors and a few Marathi words have passed into their language. The Bhosla's tanks, roads, bridges, and dykes are still in existence and are constructed on a princely scale, as they were not hampered with any scruples about paying their workpeople. This *little* point should be remembered by those who reproach the English for the inferiority of their public works. Whatever we (English) do is *paid for*.

भोसल्यांच्या वेळीं आंवढ्यातले लोक पोटे बांधून कामें करीत होते !!! ह्या दोन ग्रंथकारांखेरीज, भागवती बोलीवर वेबर, सिंधी भाषेवर ट्रंप, वगैरेंनीं कांहीं निबंध लिहिलेले आहेत.

शिष्ट मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण.

१२ शिष्ट मराठी भाषेतील स्वर, वर्ण, शब्द, प्रत्यय, व अव्ययें ह्यांचीं आदिपासून ह्मणजे मराठी भाषेच्या उत्पत्तीपासून आतांपर्यंत रूपें कसकशीं होत आहेत, ह्याचें उद्घाटन शिष्ट मराठीच्या **ऐतिहासिक व्याकरणांत** केलेलें असतें. ह्या व्याकरणालाच मराठी भाषेची **व्युत्पत्ति, शब्दसिद्धि, निरुक्ति** वगैरे नामान्तरें आहेत. कोणत्या हि भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण तयार व्हावयाला, त्या भाषेंतील आदिपासून आतांपर्यंत बराच, निदान कामापुरता तरी, ग्रंथसमूह किंवा लेखसोपान सांपडला पाहिजे. त्याच्या अभावीं व्युत्पत्तीचें काम केवळ कल्पनेवर चालेल. तसेंच, नुसती लेखपरंपरा सांपडून ह्मणण्यासारखें कार्य होत नाहीं; तर, ती लेखपरंपरा त्या त्या कालची अस्सल पाहिजे. अशी लेखपरंपरा व ग्रंथसंपत्ति ज्या भाषेची उपलब्ध होते,

तिची निरुक्ति, किंवा व्युत्पत्ति किंवा ऐतिहासिक व्याकृति सुकर व निश्चित होते. बीम्स व होर्न्ले ह्यांनी आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषांचें तौलनिक व्याकरण लिहितांना ऐतिहासिक व्याकरणाच्या प्रांतांत हि अतिक्रम करण्याचा आव घातलेला आहे. ह्मणजे ह्या दोघां वैय्याकरणांनीं रचलेलीं व्याकरणें तौलनिक व ऐतिहासिक अशीं मिश्र आहेत. तौलनिक व्याकरण व ऐतिहासिक व्याकरण असा दिक्कालावछिन्न द्विधा भेद त्यांच्या ध्यानांत आलेला नाहीं, हें खरें आहे. परंतु त्यांच्या हातून असा मिश्र प्रकार झालेला आहे, हें सहज ओळखतां येतें. बीम्स व होर्न्ले ह्यांचा मुख्य गुरु जो बॉप्प त्यानें हि आपल्या व्याकरणाला तौलनिक ह्मटलें आहे. कालदृष्ट्या अर्वाचीन व प्राचीन आणि दिग्दृष्ट्या राष्ट्रीय, प्रांतिक व अपभ्रष्ट अशा सर्व भाषांचा परामर्श घेण्याचा बॉप्प्चा मनोदय होता. ह्मणजे समकालीन व भिन्नकालीन भाषांची तुलना करण्याचा त्याचा विचार होता. मराठी, बंगाली, हिंदी, आंवढी, पंजाबी, सिंधी, गुजराथी वगैरे भाषांतील पुराण ग्रंथसंग्रह त्यांच्याकालीं अनुपलब्ध असल्यामुळें, बीम्स व होर्न्ले ह्यांचा व्युत्पत्तीचा भाग बराच अपुरा व काल्पनिक राहिलेला आहे. आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषांचें मूळ ज्या प्राकृत भाषा त्यांची भेट मंडुकप्लुतीनें घेण्याशिवाय दुसरें गत्यंतर ह्या दोन्ही वैय्याकरणांना राहिलें नाहीं. मराठीतील एखाद्या आधुनिक शब्दाची किंवा प्रत्ययाची पूर्वपरंपरा पहाण्याची इच्छा झाल्यास, त्यांना एकदम प्राकृताच्या घाटावर जावें लागतें, मध्यें विसावा घेण्यास जागा सापडत नाहीं. ह्मणजे महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, अपभ्रंश वगैरे प्राकृत भाषा व मराठी, बंगाली वगैरे प्राकृतिकोद्भव भाषा ह्यांची वस्तुतः ते तुलना करीत असतात. प्राकृत भाषांचा अंत व सध्यांचा काल ह्या दोहोमधील हजारबाराशें वर्षांत रूपांची कशी घडामोड झाली, हें त्यांना माहीत नसतें. त्यामुळें, संशयस्थानीं अशी व्युत्पत्ति असेल किंवा असावी, असें संशयित समाधान करून घेण्याशिवाय त्यांना दुसरी तोड राहिली नाहीं.

कृष्णशास्त्री गोडबोले यानीं रचलेल्या मराठीच्या साध्या व्याकरणांत मराठीच्या रूपांचा महाराष्ट्रीच्या रूपांशीं संबंध दाखविण्याचा अल्पस्वल्प प्रयत्न केलेला आहे; आणि बीम्स व होर्न्ले यांच्या प्रमाणेंच त्यांचा प्रयत्न प्राचीन ग्रंथसंग्रहाच्या अभावीं लंगडा पडलेला आहे. डाक्टर भांडारकर यांनीं वूइल्सन लेक्चरांत आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषा व प्राकृत भाषा ह्यांच्या संबंधासंबंधानें कांहीं विवेचन केले आहे. त्यांत बीम्स वगैरे सारख्यांच्या कांहीं

ऌप्त्या नामी खोडल्या आहेत. डाक्टरांनीं स्वतंत्र ऐतिहासिक व्याकरण रचण्याचा आव घातलेला नसल्यामुळें, त्यांचीं विद्वत्ताप्रचुर व्याख्यानें प्रस्तुत स्थलीं टीकेचा विषय होऊं शकत नाहींत. तात्पर्य, सांगण्याचा मुद्दा एवढाच कीं, मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण अद्याप रचावयाचें आहे. कोणत्या हि युरोपियन भाषेंत किंवा आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषेंत तें अद्याप रचलेलें नाहीं. त्या रचनेच्या साहाय्यार्थ ज्ञानेश्वरीची प्रस्तुत आवृत्ति काढिली आहे.

मराठी भाषेचा इतिहास

१३ गेल्या पंचवीस वर्षांत आणि विशेषतः गेल्या दहा वर्षांत मराठी भाषेतील पुरातन वाङ्मयाचा व सारस्वताचा संग्रह व प्रकाश इतका विलक्षण झाला, कीं **शिष्ट मराठी भाषेचा इतिहास** व **शिष्ट मराठी सारस्वताचा इतिहास** रचतां येणे सध्यां बरेच सुगम झालें आहे. त्यांत विशेष महत्वाची बाब ही कीं शक ४०० पासून शक १८०० पर्यंतचें मराठी ताम्रपट व शिलालेख सांपडून प्रसिद्ध झालेले आहेत. ताम्रपट व शिलालेख यांच्या प्रमाणेंच जुन्या अस्सल हस्तलिखित पोथ्या हि शेकडोंनें सांपडल्या आहेत. त्यामुळें मराठी ग्रंथकारांची कालनिर्णीति व पूर्वापरता ठरविण्याचें काम बरेंच सुकर झालें असून, मराठी सारस्वताचें स्वरूप यथास्थित कळण्यास हि उत्तम मार्ग झाला आहे. मराठी भाषेचे व प्रयोगांचे गद्यपद्य रूप आदिपासून आतां पर्यंत कसकसें होतें त्याचा परंपरित प्रपंच **मराठी भाषेच्या इतिहासांत** केलेला असतो.

मराठी सारस्वताचा इतिहास.

आणि मराठी भाषेतील आद्य ग्रंथापासून आधुनिक ग्रंथापर्यंतच्या ग्रंथसंग्रहाच्या आंतर व बाह्य स्वरूपाचें कालानुक्रमिक व विषयानुक्रमिक जें विवेचन व वर्णन त्याला **मराठी सारस्वताचा इतिहास** ह्मणतात. मराठी **भाषेच्या** इतिहासाला

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास.

मराठी **वाङ्मयाचा** इतिहास ह्मटलें असतांहि अंशतः शोभण्यासारखें आहे. कारण, **भाषेंत** जें जें ह्मणून बोललें जातें किंवा लिहिलें जातें तें तें सर्व **वाङ्मय** होय वाङ्मयांत सारस्वताचा समावेश होतो. बरी वाईट ही छान वाङ्मयांत

सारस्वत.

नसते. ती निवड **सारस्वत** करते. उदार, ललित, अभिजात व नागर गद्यपद्य बंध जो निर्माण होतो त्याला **सारस्वत** अशी अनन्यसामान्य संज्ञा आहे. गणित, ज्योतिष, रसायण, वानस्पत्य,

शास्त्रीय व कलात्मक ग्रंथ समूह.

प्राणिजात, तर्क, न्याय, वेदान्त, कृषि, शिल्प वगैरे शास्त्रांवर व कलांवर जो ग्रंथसमूह निर्माण होतो, त्याला **सारस्वत** ही संज्ञा नाहीं. त्याला त्या त्या विषयावरील शास्त्रीय किंवा कलात्मक **ग्रंथसमूह** ह्मणून साधेंच नांव देतात.

साहित्य

गद्य-पद्य सारस्वतप्रबंध ज्यांच्या साहाय्यानें तयार होतात त्या छंद, अलंकार, व्याकरण, कोश वगैरे ग्रंथांना **साहित्य** असें नामाभिधान आहे. साहित्य हें सारस्वत नव्हे; सारस्वताचें तें उपकरण आहे.

पद्धतिग्रंथ

शास्त्रग्रंथांशीं तर्कादिपद्धतिग्रंथांचा जो संबंध तोच सारस्वताशीं साहित्याचा आहे. साहित्य सारस्वताची पद्धति होय.

गोडबोले (१८६६), बीम्स (१८७२), होर्न्ले (१८८०), ग्रियर्सन (१९०५) वगैरे मराठी भाषेचे मराठी व इंग्रजी वैय्याकरण गेल्या दहा वर्षांत झालेल्या शोधांमुळें इतके मागें पडले आहेत कीं मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधानें, ग्रंथसंग्रहासंबंधानें वृद्धिसंबंधानें व स्वभावसंबंधानें त्यांचीं मतें तज्ञांना फारच मागसलेलीं वाटण्याची निश्चिति आहे. ह्याचा तपशील पुढें त्या त्या स्थलीं दिला आहे.

मराठी सारस्वताच्या शोधामुळें, **मराठी सारस्वताचा इतिहास** तर सुकर झालाच; परंतु त्याबरोबर **मराठी भाषेचा इतिहास** व **मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण** हीं सहजासहजीं सुकर झालीं. तिन्हीं प्रांत अन्योन्यव्याप्त असल्यामुळें, एकाच्या शोधाबरोबर इतरांचाहि इतिहास व स्वरूप कळणें अपरिहार्य होतें.

मराठी सारस्वताचा जसा जारीनें शोध झाला तसा **मराठी वाङ्मयाचा** अद्याप मुळींच झाला नाहीं. प्रांतिक, जातिक, अपभ्रष्ट अशा लोककथा, दंतकथा, गाणीं, पवाडे, लावण्या, ह्मणीं, वगैरे वाङ्मय अस्सल रुपानें शोधून काढावयाचें अद्याप राहिलेंच आहे.

शिष्ट मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाच्या रचनेची सामग्री

१४ मराठी भाषेचें सारस्वत व विशेषत: ताम्रपटीय व शिलालेखीय वाङ्मय अलीकडे जसजसे सांपडूं लागलें तसतशी मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाची शक्यता उत्तरोत्तर संभाव्य होऊं लागली. आजपर्यंत ऐतिहासिक व्याकरणाला उपयुक्त असे जेवढें जुने लेख उपलब्ध व प्रकाशित झाले आहेत त्या सर्वांची याद खालीं देतों:—

(१) शक ४१० तील **मंगळवेढें** येथील मराठी ताम्रपट [प्रभात, धुळें.]

(२) शक ६५८ तील **चिकुर्डे** येथील मराठी ताम्रपट [विश्ववृत्त, कोल्हापुर]

(३) शक ६०२ पासून शक १२०० पर्यंतच्या महाराष्ट्रांतील व कोंकणांतील ताम्रपट व शिलालेख यांतील मराठी शब्द [इंडियन, आंटिक्वेरी, एपिग्राफिया इंडिका, एपिग्राफिया कर्नाटिका, वगैरे]

(४) शक ९०५ तील **चामुंडरायाचा** मराठी शिलालेख [विश्ववृत्त.]

(५) शक १०५१ तील **अभिलषितार्थचिंतामणींतील** मराठी पदें [अभिलषितार्थचिंतामणीच्या दोन पोथ्या डेकन कालेजांतील संग्रहांत आहेत; व एक पोथी तंजावरातील सरस्वतीमहालांत आहे. विश्ववृत्त.]

(६) शक १०३७–१०४० तील लेख [Epi. Md. Vol I. pp 343 and f.]

(७) शक ११०९ तील परळ येथील मराठी शिलालेख [इंग्रज सरकारी बंगल्यांतील]

(८) शक ११२८ तील पाटण येथील मराठी शिलालेख [प्रभात]

[८अ] शक ११३०–११५० चंदकृत पृथिराजरासउ [ब्रज, नागरीप्रचारणी सभेची छापील प्रत अविश्वसनीय]

(९) शक ११९५–९८ तील पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीचा मराठी शिलालेख [ग्रंथमाला]

(१०) शक ११८२ तील कालिदासाच्या रघुवंशावरील हेमाद्रीच्या टीकेत आलेले मराठी शब्द [नंदर्गीकरांचा रघुवंश]

(११) शक १२१२ तील ज्ञानेश्वरी [मजजवळील प्रस्तुत पोथी मुकुंदराजाची आहे.]

(१२) शक १२७८ तील परशुरामोपदेशांत ल मराठी उतारा [मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड ८, प्रस्तावना].

(१३) शक १२१९ तील वेंगुर्ल्याजवळील मठ येथील मराठी शिलालेख (म. इ. सा. खं. ८. प्र.)

(१४) शक १२३३ तील पंढरपूर येथील चोखामेळयाचा शिलालेख (ग्रंथमाला)

(१५) शक १२८९ तील नागावें येथील मराठी शिलालेख (ग्रंथमाला)

(१६) शक [सुमारें] १३०० मधील पंचतंत्र [महाराष्ट्रकवि]

(१७) शक १३०० मधील मराठी कोकशास्त्र [प्रभात]

(१७ अ) शक १३१६ तील मुग्धावबोधमौक्तिक [गुजराथी] ध्रुव-संपादित.

(१८) शक १४११ तील मिरजेच्या किल्याचा मराठी मोडी ताम्रपट [ग्रंथमाला]

(१९) शक १४५२ व शक १४६३ तील वाइ येथील दोन मराठी मोडी ताम्रपट [विश्ववृत्त]

(२०) शक १४९४ तील मंगळवेढें येथील मराठी शिलालेख (ग्रंथमाला)

(२१) शक १५२५ तील [सुमारें] दासोपंताचीं पदें व गीता (महाराष्ट्रसारस्वत व महाराष्ट्रकवि)

(२२) शक १४९७ तील खानदेशांतील सोनगीरच्या किल्यावरील शिलालेख [ग्रंथमाला]

(२३) मराठीतील अनुनासिकाची पूर्वपरंपरा [निबंध, ग्रंथमाला]

(२४) मराठीतील ' ल ' प्रत्यय [निबंध, विश्ववृत्त]

(२५) मराठी छंद [निबंध, सरस्वतीमंदिर द्वै मासिक पुस्तक]

(२६) शक १३९६ तील दुर्गादेवीच्या दुष्काळाचा मराठी फर्मान [सरस्वतीमंदिर]

(२७) मराठी शब्दांची व्युत्पत्ती [ग्रंथमाला व सरस्वतीमंदिर]

(२८) स्टेफेन्स कृत इ. स. १६४९ तील कोंकणीअपभ्रंशांत उच्चारलेलें व रोमनलिपींत लिहिलेलें [छापलेलें नव्हे] खिस्त पुराण [मंगलोर येथें इ. स. १९०७ त रोमन लिपींत छापलेलें]

(२९) इ. स. १५७२ तील मराठी–फारशी (म. इ. सा. खं १ लेखांक १) लेख.

(३०) शक १४६३ व १४७९ तील लिंब येथील दोन मराठी पत्रें (म. इ. सा. खं. ८, प्रस्तावना)

गेल्या पांच वर्षांत इतके जुने मराठी लेख उदयास आलेले आहेत. त्यांत **अपभ्रष्ट मराठी, कोंकणी मराठी, खानदेशी मराठी** व **शिष्ट मराठी**, ह्या चारींचें लहान मोठे मासले आलेले आहेत. शिवाय, दुर्गादेवीच्या दुष्काळाच्या फर्मानांत **मुसलमानी मराठी अपभ्रंश** अथवा **मराठी–पिशाच भाषा** इचा मासला पहावयास सांपडतो. स्टेफेन्सच्या खिस्तपुराणांत **कोंकणी—पिशाची** चा मासला आढळतो. स्टेफेन्सनें **दासोपंत** व **जनार्दन** यांचे प्रौढ शब्द गोव्याच्या **कोंकणी–पिशाचींत** गोविले आहेत. इ. स. १६४९ तील स्टेफेन्स इ. स. १५०० तील किंवा त्याहून हि जुनी भाषा लिहितो. असें होणें साहजिक होतें. **ज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, नामदेव, दासोपंत, गंगाधरसरस्वती**, वगैरे शिष्ट ग्रंथकारांचे ग्रंथ वांचून, स्टेफेन्स शिष्ट मराठी शिकला व तिच्यांत **कोंकणी–पिशाचीची** भेसळ करून त्यानें आपलें पुराण निर्मिलें. अर्थात्, इ. स. १५०० तील ग्रांथिक शिष्ट मराठी भाषा त्याच्या आंगवळणी पडली. परभाषेसंबंधानें असा चमत्कार होणें अपरिहार्य आहे. इ. स. १८८० तील **कुंटे** इ. स. १७४० तील **पोपची** इंग्रजी भाषा ऋषिनामक काव्यांत वापरतो; आणि १७२० तील **आडिसनचें** इंग्रजी **विष्णु शास्त्री चिपळूणकर** १८८० त **ज्ञानप्रकाशांत** लिहितो. कोणती हि शिष्ट भाषा परदेशस्थाला ग्रंथावरून शिकावी लागते; आणि ज्या कालचे ग्रंथ त्याच्या हातांत पडतील त्या कालची शिष्ट भाषा तो सहज नकलण्याचा प्रयत्न करतो.

१५ वरील सर्व लेखांत अत्यंत जुना मराठी लेख शक ४१० तील आहे. अर्थात्, शक ४१० त मराठी भाषा बनून कांहीं काल गेला होता. आजपर्यंत इ. स. १३००, इ. स. १०००, इ. स. ९००, इ. स. ७०० वगैरे सन मराठीच्या मूळारंभाचे यूरोपियन लोक देत असत. परंतु, ते मराठीला इतकी अलीकडे ओढण्यांत मोठी भयंकर चूक करीत हें आतां सिद्ध आहे. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक वस्तु वस्तुतः असेल त्याहून बरीच अर्वाचीन भासविण्याची खोड बहुतेक सर्व यूरोपियनांना सारखी च आहे. खोडीचें कारण उघड आहे. हिंदुस्थानांतील अनेक वस्तूंचा इतिहास, परंपरा, पुरातन निर्देश यांची माहिती ह्या लोकांना प्रायः तुटपुंजी व वरवर असते. शिवाय, यूरोपीयन वस्तूपेक्षां एखादी प्राचीन भारतीय वस्तू अर्वाचीन आहे, असें ठरवितां आलें तर स्वपितरांना पाहिल्याचा आनंद ह्या लोकांना होतो. निदान, भारतीय वस्तू यूरोपियन वस्तूहून फार प्राचीन नाहीं, इतकें तरी ह्मटल्या शिवाय त्यांना समाधान वाटत नाहीं. ह्या मात्सर्याला काय ह्मणावें ? यूरोपांतील तीन चारशें वर्षांतल्या उपटसुंभ राष्ट्रांना भारतवर्षाच्या थोर, पौढ व संभावित पुरातनत्वाचा हेवा वाटतो, हें त्यांच्या लघु मनाचें द्योतक आहे. बकाल करंट्यांना गर्भश्रीमंताचा हेवा वाटावा, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं ! शास्त्रीय शोधांत मात्सर्याचा आवेश आणणें मायावी असुरांना हि लज्जास्पद होय. **भांडारकर, तेलंग** व **नाना पावगी** ह्यांचें हि मत एतत्प्रकरणीं माझ्यासारखें च आहे.

मराठी भाषेचा मूलारंभः शक सुमारें ४००

यूरोपियनांचें मात्सर्य व करंटलक्षण.

बीम्सनें हिंदी गुजराथी व पंजाबी यांचा प्रारंभ इसवीच्या ११ व्या शतकांत, मराठीचा प्रारंभ १३ व्या शतकांत, आवंतीचा प्रारंभ चौदाव्या शतकांत व बंगालीचा प्रारंभ सतराव्या किंवा अठराव्या शतकांत घातला आहे! शक १०५१ त रचलेल्या **अभिलषितार्थचिंतामणींत**, हिंदी, लाटी, बंगाली व मराठी पदें दिलेलीं **विश्ववृत्तांत** मीं छापिलीं आहेत.

बीम्स्

१६ सुमारें शक १५० पासून शक ४०० पर्यंत महाराष्ट्रांत भयंकर अराजक माजलें [Bhandarkar's Dekkan, Section IX] ह्या अराजकाच्या अमदानींत शिष्ट महाराष्ट्री भाषा लोपत जाऊन, शक ४०० च्या सुमारास मराठी भाषा बनली गेली. शातवाहन राजांच्या तीनशें वर्षांच्या राजवटींत [शकपूर्व १५०--शक १५०] महाराष्ट्री भाषेंत विपुल सारस्वत झालें. शातवाहन राजांना संकृतापेक्षां महाराष्ट्री प्राकृत जास्त परिचित होती. "मोदकैः परिताडय मां" वगैरे कोट्या शातवाहनांच्या संबंधानें प्रसिद्ध आहेत. शातवाहनांच्या अमलांत शिलालेखांची भाषाहि प्राकृत च असे. शातवाहनांच्या राशियतीनंतर तीनशें वर्षें जें अराजक माजलें त्यांत महाराष्ट्रीचा लोप झाला; ह्मणजे महाराष्ट्री भाषेचा पुरस्कर्ता असा कोणी सम्राट् राहिला नाहीं. शक ४००च्या सुमाराला मराठी भाषा देशांत प्रचलित होऊं लागली. परंतु, महाराष्ट्रीची मान्यता मराठीला, अर्थात् च, नावीन्यामुळें मिळाली नाहीं. त्यामुळें, शिलालेख व ताम्रलेख बहुतेक सर्व संकृत भाषेंत होऊं लागले. अशोकाच्या कालापासून शातवाहनांच्या अंतापर्यंत [शकपूर्व ३००–शक १५०] महाराष्ट्री, पाली, वगैरे प्राकृतांत लेख लिहिले जात ते शक ४०० नंतर संस्कृतांत लिहिले जाऊं लागले [Bhandarkar's Dekkan, Section IX] अशी टीका डा. भांडारकरांनीं केलेली आहे. ह्या फरकाचें कारण, मात्र, त्यांनीं दिलेलें नाहीं. जुनी महाराष्ट्री बुडाली होती व नवी मराठी शिष्ट गणली जात नव्हती; सबब, संस्कृताचा उपयोग शक ४०० नंतर जास्त होऊं लागला. मराठीचा अगदींच उपयोग होत नव्हता, असें नाहीं. कांहीं उपयोग होत होता, हें शक ४१०तील मराठी ताम्रपटावरून स्पष्ट आहे. ज्यांना संस्कृत समजे त्यांच्याकरितां संस्कृत भाषा वापरीत आणि इतरांकरितां तत्कालीन लौकिक भाषा जी मराठी ती वापरीत.

मराठी भाषेची गर्भावस्था शक१५०--शक ४०० पर्यंतचें अराजक.

पाली वगैरे प्राकृत भाषा शक पूर्व १५०० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत चालल्या.

१७ शक १५० पासून तत्पूर्वी १५०० वर्षे प्राकृत भाषा [पाली–महाराष्ट्री–शौरसेनी–मागधी–पैशाची] आर्यावर्तांत प्रथम (B. C. 1500–700) अशिक्षित लोकांत व नंतर (B. C. 700–A. D. 200) शिष्ट लोकांत चालू होत्या असें दिसतें. कारण, शकापूर्वी एक हजार वर्षांचे प्राकृत किंवा पाली लेख बुकते च सांपडलेले आहेत. सर्वांत आपल्याला माहीत असलेली अशी अत्यंत जुनी प्राकृत भाषा म्हटली म्हणजे जीस पालि, पाळि किंवा पाली, पाळी म्हणतात ती होय. पालि प्राकृत भाषा आहे, असें सार्वत्रिक मत आहे. उदाहरणार्थ, मोंझे व्हिटोर Henry आत्री आपल्या पाली व्याकरणांत असें च मत प्रतिपादितो. (Le Pali est une langue pra· critique Grammaire Palie, p. 2, 1904 A. D.) पाली ह्या शद्वाची व्युत्पत्ति अनिश्चित आहे, असें व्हिटोर आत्री म्हणतो (Grammaire Palie,.p. I,) ड व ल ह्यांच्या अभेदासंबंधानें लिहितांना, आपल्या व्याकरणाच्या ५६ व्या कलमांत पठ्, वाचणें, या धातूपासून **पालि** शद्ब निघाला असल्यास, पठित=पढिअ=पडिअ=पलिअ=पालिअ=पालि अशा परंपरेनें तो निष्पन्न व्हावा, अशी सूचना आत्री करतो. ह्या परंपरेंत प चा पा कसा झाला व अंत्य अ चा लोप काय कारणानें झाला, तें सांगणें दुरापास्त आहे. ह्याच व्याकरणाच्या १७४ व्या पृष्ठावर, पालि म्हणजे लिहिण्याची ओळ, पंक्ति, पाठ असा अर्थ तो देतो व त्यावरून भाषेला **पालि** हें नांव पडलें असावें, असें सुचवितों. परंतु, एकंदरींत **पालि** या विशिष्ट भाषार्थक शब्दाची व्युत्पत्ति आपल्याला निःसंदेह माहीत नाहीं, असें हा वैय्याकरण प्रांजलपणें नमूद करतो. हिब्रू भाषेला बायबल भाषा असें नांव देणें जितपत योग्य आहे तितपतच बौद्धांच्या पवित्र ग्रंथांच्या भाषेला **पालि** भाषा हें नांव देणें योग्य आहे, अशी हि टीका ह्या वैय्याकरणानें केली आहे. (Dire "le pali", c'est done exactement comme si l'on disait "la Bible" pour "l'he'breu". Gramma're Palie, page I.) सारांश, पालि शब्दाची खात्रीलायक व्युत्पत्ति आपल्याला माहीत नाहीं, असें आत्री म्हणतो. मोंझे आत्रीचा विशेष उल्लेख करण्याचें कारण असें कीं,

ह्या फ्रेंच वैय्याकरणानें आपलें पालि भाषेचें व्याकरण इ. स. १९०४ त लिहिलें आहे. ह्मणजे १९०४ पर्यंत पालि या शब्दाची व्युत्पत्ति यूरोपांत माहीत नाहीं, हें उघड आहे. माझ्या मतें,

पाली शब्दाची व्युत्पत्ति

पाली शब्दाची व्युत्पति येणें प्रमाणें:—

प्रकट=पाअड=पाअल=पाल.

पाल शब्दाचें स्त्रीलिंग पाली अथवा पाळी प्रकट अथवा पाली भाषा ह्मणजे ती कीं जी सामान्य लोकांत प्रचलित असते. डलयोरभेद= । आड-विकं=आलविकं, आळविकं.

पाली तीच पालि; जसें मती-मति इ. इ. इ.

एवंच, पाली, पालि, पाळी किंवा पाळि भासा ह्मणजे **सहज येणारी** किंवा प्रकट भाषा होय. प्रकट भाषा ह्मणजे मूळ जन्म भाषाबौद्धांचें ग्रंथ ज्या मूळ भाषेंत लिहिले तिला सिंव्हलद्वीपांतील लोक पाली भाषा किंवा मूळ भाषा ह्मणूं लागले. ह्याहून ह्या शब्दांत जास्त गूढ नाहीं. बुद्ध जी भाषा बोलला त्या भाषेला सिंहली लोक भक्तीनें व अभिमानानें पाली अथवा मूळ भाषा ह्मणतात— परंतु, पाली ही मूळ भाषा नसून, ती जिच्यापासून निघाली अशी तिच्याहून हि जुनी भाषा दाखवून देतां येते. ब्राह्मणांतील जी संस्कृत भाषा ती ही भाषा होय. हिला च डा. भांडारकर Middle Sanskrit किंवा पाणिनीय संस्कृत भाषा ह्मणतात:— Weber, Victor Henry वगैरे लोक हिलाच " ancetre inconnu " ह्मणजे " अज्ञात पूर्वज " ह्मणतात. डा. भांडारकर जिला Classic संस्कृत ह्मणतात तिला Weber वगैरे यूरोपियन लेक पाणिनीय संस्कृत चुकीनें समजतात, इतकेंच पाली भाषा Classic संस्कृताची ह्मणजे शिष्ट संस्कृताची पुत्री नसून भगिनी आहे, असें हे लोक वस्तुतः ह्मणतात; परंतु, पाली Middle संस्कृताची ह्मणजे पाणिनीय संस्कृताची छाया व Vedic संस्कृताची ह्मणजे आर्ष संस्कृताची स्नुषा आहे, हें [१] आर्ष भाषा, [२] पाणिनीय भाषा, व [३] संस्कृत भाषा अशा तीन पायाऱ्या त्यांच्या लक्षांत आणून दिल्या ह्मणजे, त्यांना केव्हां च पटेल, असें वाटतें. पालीची परंपरा अशी आहे:—

	ग्रंथकार वै व्याकरण इ. इ.	भाषा	छाया	
शकपूर्व ६०००--३०००	मंत्रद्रष्टे	आर्ष भाषा ऊर्फ old Sanskrit	तुरळक अपभ्रष्ट उच्चार	
शकपूर्व ३०००--१५००	पाणिनि	पाणिनीय भाषा ऊर्फ Middle Sanskrit	पाली भासा उर्फ प्राकृती भाषा ऊर्फ प्रकटी भाषा	शकपूर्व १५०० –६००
शकपूर्व १५०० -५००	कात्यायन	संस्कृत भाषा ऊर्फ Classic Sanskrit	महाराष्ट्री, वगैरे प्राकृत भाषा	शकपूर्व ६०० शकोत्तर ३५०
शकपूर्व ५०० शकोत्तर १८२९	शेकडों ग्रंथकार	कृत्रिम संस्कृत	मराठी वगैरे प्राकृतिक भाषा	शकोत्तर ४०० शकोत्तर १८२९

पाली भासा पाणिनीय भाषेची छाया आहे; आणि महाराष्ट्री भाषा संस्कृत भाषेची छाया आहे.
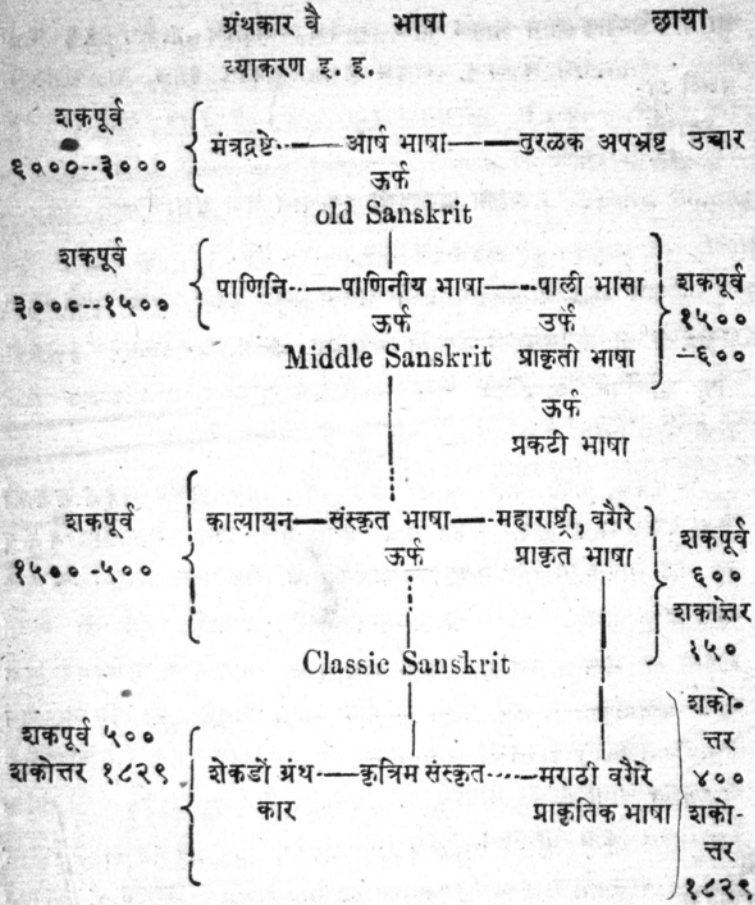
वरील वृक्षावरून डा. भांडारकरांचें ह्मणणें स्पष्ट व्हावेंसें वाटतें. युरोपीयन लोक daughter, grand-daughter, mother, sister, वगैरे शब्द योजून व्यर्थ घोटाळ्यांत पडतात व अभिमानाला किंवा दुरभिमानाला पेटतात. ते जर " छाया " हा शब्द योजतील तर पुष्कळ गैरसमज दूर होईल. पाणिनीय भाषेची पाली भासा ही छाया आहे आणि संकृत भाषेची महाराष्ट्री भाषा छाया आहे, असें भांडारकरांचें ह्मणणें आहे. आणि तें अगदीं बरोबर

आहे. पाणिनीय भाषा शिष्ट लोक बोलत आणि पाली भासा शिष्टेतर लोक बोलत. त्याप्रमाणेंच संकृत भाषा शिष्ट बोलत आणि महाराष्ट्री भाषा शिष्टेतर लोक बोलत.

कालान्तरानें पाली भासा एका धर्माची पूज्य भाषा झाली. तो शाक्यमुनीनें काढलेला बौद्धधर्म होय. बुद्धाचा धार्मिक अवतार कीकट देशांत झाला, असें भागवत पुराणांत ह्मटलें आहे (१–३–२४); आणि टीकाकारानें कीकट ह्मणजे गयाप्रदेश असा खुलासा केला आहे. ह्मणजे पाली भासा बुद्धाच्या वेळीं गयाप्रदेशांत शिष्टेतर लोक शेंकडों वर्षें बोलत असत. चातुर्वण्याचा व कर्ममार्गाचा आश्रय करणारे जे ब्राह्मण त्यांची भाषा पाणिनीय संस्कृत असे; आणि एकजातीचा व यानमार्गाचा आश्रय करणारा जो गौतमबुद्ध त्याची भाषा प्राकृतजनांची पाली असे.

ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां ।
बुद्धो नामांजनसुतः कीकटेशु भविष्यति ॥
(भावगत पुराण १–३–२४)

टीकाः—कीकटे मध्ये गयाप्रदेशे.

ऋग्वेदांत हि ह्या कीकट देशाचा उल्लेख आला आहेः—
किं ते क्रिण्वंति कीकटेषु गावो.

यास्कः– कीकटो नाम देशो अनार्य निवासः । निरुक्त, ६—३२ ॥

पालीचा मूळदेश

ऋग्वेद कालीं कीकट देशांत अनार्य रहात असत. सध्यां आपण ज्यांना कैकाडी ह्मणतो व यूरोपियन लोक ज्यांना Gypsy ह्मणतात त्यांचा हा मूळदेश असावा. ह्या प्रांतांत आर्यांनीं वसाहत केल्यावर कैकाडी लोकांचे अपभ्रष्ट उच्चार आर्यांच्या कनिष्ट जातींत व शिष्टेतर लोकांत शिरले आणि प्रकटी ऊर्फ पाअडी ऊर्फ पाअली ऊर्फ पाली उर्फ पाळी उर्फ पालि ऊर्फ पाळि भासा प्रचलित झाली. भाषा अशिष्ट लोकांच्या तोंडीं जाऊन जो अपभ्रंश झाला, त्या अपभ्रंशालाच प्राकृत भाषा ह्मणतात, असें जें डा. भांडारकर म्हणतात, तें वरील हकीकती वरून खरें आहे, असें दिसतें. डाक्टरांचें विधान प्राकृत भाषासंबंधानें आहे व वरील हकीकत पाली भाषेसंबंधानें आहे. परंतु, तेवढ्यानें डाक्टरांचा सिद्धान्त

कांहीं कमजोर होत नाहीं; उलट शिरजोरच होतो. कारण पाली भासा ह्या शब्दांचा अर्थ प्राकृत भाषा असाच आहे.

पाणिनीचा काल डा. भांडारकर सुमारें शक पूर्व ८०० धरतात. परंतु ब्राम्हणांच्या अगदीं शेवटला काल शक पूर्व १५०० जर त्यांना मान्य असेल तर, पाणिनीचा हि काल त्यांनी तोच धरल्यास, त्यांच्या उपपत्तीला ज्यास्त सामर्थ्य येईल.

पाणिनीय भाषा व पाली भासा यांच्या संबंधासंबंधानें यूरोपियन विद्वानांचा गैरसमज.

पाणिनीय भाषेची ह्मणजे ब्राह्मणकालीन शिष्ट भाषेची छाया ज्याअर्थी पाली भासा आहे, त्याअर्थी ती पाणिनीय भाषेइतकीच वेद भाषेशीं संबद्ध आहे. इतकेंच कीं ब्राह्मणकालीन भाषा पाणिन्यादि शिष्ट वैय्याकरणांच्या उपदेशानें नियमबद्ध होत आहे; आणि शिष्टेतर लोकांची जी पाली भासा ती होत नाहीं. त्यामुळें वेदभाषेंतील कांहीं आर्षरूपें व लकबा पाली भासेंत सांपडाव्या, हें साहजिक आहे. (१) ळ, ळ्ह हे उच्चार; (२) ऱ्हस्व दीर्घाकडे दुर्लक्ष्य, जसें छंदस्सुखार्थ, रमंती, चेत्वा; (३) वैकल्पिक स्वरसंधित्व; (४) तृतीयेचा वैदिक प्रत्यय एभिः अथवा येभिः; (५) विशेषणविशेष्यांपैकीं एखाद्यालाच विभक्ति प्रत्यय लावण्यांत धरसोड; (६) कर्मणि प्रयोगापेक्षां कर्तरि प्रयोगाचें बाहुल्य; (७) धातुसाधिताच्या वैदिक त्वान प्रत्ययाचें आधिक्य; ह्या सात लकबांवरून यूरोपीयन लोकांनीं असें ठरविलें आहे कीं पाणिनीय भाषेहून पालि भासा जुनी आहे. पालि भासेहून पाणनीय भाषा जास्त शिष्ट, नियमबद्ध व सुधारलेली आहे, असें जर हे लोक ह्मणतील, तर त्यांना पाली व पाणिनीय भाषा यांच्यामधील भेद उत्तम कळला असें ह्मणतां येईल. कोणत्याहि भाषेच्या बाल्यावस्थेंत कर्मणि प्रयोगापेक्षां कर्तरि प्रयोगाचा उपयोग जास्त होतो. शिष्ट व सुधारलेल्या लोकांना कर्मणि प्रयोग पेलण्याचें सामर्थ्य येतें. तें सामर्थ्य गांवढ्याना नसतें. पाणिनीय भाषेंत शब्दांच्या आंत स्वरसंधि अगदीं नियमानें होतोच. हा नियम शिष्ट लोक पाळूं शकतात; शिष्टेतरांना इतकी नियमनशक्ति नसते. येभिः= एभिः= एहिः= ऐः अशा परंपरेनें शिष्टांनीं तृतीयेचें अनेकवचन ऐः प्रत्ययानें करण्याचा कित्येक स्थलीं पद्यात पाडला. शिष्टेतर जुना येभिः च प्रत्यय

घेऊन बसले. शिष्टेतर ऱ्हस्व दीर्घांकडे दुर्लक्ष्य करतात; असलें दुर्लक्ष्य शिष्टांना व सभ्यांना खपत नाहीं. करोती, रमती, चराति असलीं रूपें अशिष्ट पालींत व वैदिक भाषेंत सांपडतात; परंतु पाणिनीय शिष्ट व सभ्य भाषेंत ही धरसोड अजीबात बंद केलेली आहे. पाली भाषेच्या ह्या सात हि लकबा आधुनिक अशिष्ट मराठींत आढळतात. छंदःसौकर्यार्थ ऱ्हस्व दीर्घांकडे कुकवींच्या मराठींत हमेश दुर्लक्ष्य होतें. शिष्टेतर मराठी वक्ते कर्मणि प्रयोगाचा कर्तरिपेक्षां कमी उपयोग करतात. ळ, ळ्हचा उच्चार अशिष्ट मराठींत फार आहे. सारांश, ह्या सात हि लकबा अशिष्टत्वाच्या द्योतक आहेत; श्रेष्ठत्वाच्या द्योतक नाहींत. त्यांना मिठी मारून, पाणिनीय भाषेला अर्वाचीन व कृतिम ठरविण्याच्या वृथा खटपटींत यूरोपीयन लोक पडले आहेत, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं.

अशिष्ट पालीचा दुतोंडेपणा.

अशिष्ट लोक शिष्ट भाषेचा अपभ्रंश करण्यांत जितके चपल असतात, तितकेच जुन्यापुराण्या आर्ष शब्दांना व प्रत्ययांना चिकटून बसण्यांत पटाईत असतात. अशिष्ट लोकांचे हे परस्पर विरूद्ध चाळे आजपर्यंत अनेक यूरोपीयन लोकांना फसवीत आले आहेत. त्यांच्या भाषेंत ज्या अर्थी अत्यंत जुनेपुराणें शब्द सांपडतात, त्याअर्थी त्यांची भाषा तत्कालीन शिष्ट भाषेहून जुनी असावी, असें जों क्षणभर मानावें, तों वर्तमान शिष्ट भाषेचे अपभ्रंश करण्यांत हें लोक गुंतलेले पाहून, नवी भाषा बनविण्याच्या खटपटींत हे आहेत, असें दृष्युत्पत्तीस येते. 'कत्त्वान' शब्दांत वैदिक 'त्वान' प्रत्यय पाहून पाली भासा वैदिक भाषेच्या जोडीला नेऊन जों बसवावी, तों दत्तवत् शब्दाचा दिन्नवा अपभ्रंश पाहून पाणिनीय संस्कृतापासून ही पतित होत चालली आहे, असें ह्मणणें भाग पडतें. मराठींत हि हाच चमत्कार दृष्टीस पडतो. "जात्याती" हें जुनें रूप अशिष्ट लोकांच्या तोंडीं जों ऐकावें, तों "घराव" हें अपभ्रष्ट रूप त्याच वाक्यांत आढळून येतें.

यास्तः असन्ति=जाँत आहाति=जाँताहाति=जाँत्याति=जाँत्याती; अशी जात्याती व जाँत्याती ह्या जुन्या रूपांची परंपरा आहे. 'जात्याती' बद्दल आधुनिक शिष्ठ लोक "जातात" असें रूप योजतात,

जाताहाति=जाताति=जातात.

परंतु, अशिष्ट लोक जॉत्याती किंवा जात्याती हें जुनें अपभ्रष्ट रूप च धरून बसले आहेत. पण एवढ्यानें ते जुनी भाषा बोलतात, असें ह्मणण्यांत अर्थ नाहीं. कारण,

घरापासौनियां=घरापासौनि=घरापासौन=घरापास=घराप

ह्या परंपरेनें अशिष्ट लोकांनीं घराप हें अपभ्रष्ट रूप बनाविलेलें पाहून, ते नवी भाषा तयार करीत आहेत, असा सिद्धान्त बसवावा लागतो. तात्पर्य, अशिष्ट लोकांच्या ठायीं जुन्याला चिकटण्याचा व नव्याला धरण्याचा परस्परविरोधी दुतोंडी गुण असतो, हा सिद्धान्त आहे. ह्या दुतोंडी गुणाच्या कोणत्या हि एकाच तोंडाला पाहून, पालीसारख्या अशिष्ट भाषांचे गुणधर्म व जातगोत ठरवूं जाणें अशास्त्र आहे.

सारस्वतामुळें पाली आज आहे असें समजतें

गौतमबुद्ध जर न जन्मता आणि पाली भासेंत न बोलता व लिहिता, तर पाली भासेची आठवण आज न रहाती. पाली ऊर्फ प्राकृत गौतम बुद्धाच्या पूर्वीं हजार वर्षें होती. परंतु, तींत सारस्वत किंवा वाङ्मय नसल्यामुळें, तिची माहिती हि कोणास नाहीं. बुद्धानंतर तींत धार्मिक सारस्वत होऊं लागलें व बौद्ध लोकांची ती धार्मिक भाषा बनली. त्यामुळें, ती आज उपलब्ध व माहीत होत आहे.

यूरोपियन लोकांचें पालीवरील प्रेम सहेतुक आहे.

यूरोपियन लोकांना पालीची जी इतकी बेसुमार गोडी लागलेली दिसत आहे, तिला कारण आहे. पाली भासा ज्या बौद्ध लोकांची धर्मभाषा आहे ते लोक यूरोपीयन लोकांप्रमाणेंच चातुवर्ण्यविहिन व आचारहीन आहेत. ह्या समानधर्मा शिवाय, पाली ग्रंथांवर यूरोपीयन विद्वानांचा इतका भर असण्याचें दुसरें असें कारण आहे कीं, ख्रिस्ती धर्माचा एकोनएक स्वभाव बौद्ध धर्मात सांपडतो. व ख्रिस्ती धर्म बौद्ध धर्माची नक्कल आहे, अशी खात्री होते. अशी ज्या अर्थी वस्तुस्थिती आहे, त्या अर्थी पाली भासा संस्कृत भाषेहून, पाणिनीय भाषेहून व वैदिक भाषेहून ही पुरातन आहे, अतएव ब्राम्हणांच्या वेदभाषेहून श्रेष्ट आहे, अशी सिद्धि करण्याकडे युरोपियनांच्या मनाचा फार ओढा असतो. ब्राम्हणांपासून किंवा ब्राम्हणांच्या वडलांपासून उसनें घेतल्याची लाज ह्या लोकांना फार वाटते. इतकी कीं, ज्यांच्याशीं केवळ

धर्माच्या नकलेचा बादरायण संबंध, त्या बौद्ध लोकांच्या पालीला हि पाणिनीय भाषेची नक्कल झटलेलें ह्यांना खपत नाहीं. इतकेंच नव्हें, तर, पाली भासा वैदिक भाषेहून हि पुरातन आहे, असे निराधार मत प्रस्थापिल्याशिवाय त्यांना समाधान वाटत नाहीं.

पाली भासा पाणिनीय भाषेची छाया आहे हें ठरविण्यास तोडगा

पाली भासा वैदिक भाषेच्या बराबरची नाहीं, हें ठरविण्याला तोडगा आहे. पालीचें छायारूप भाषान्तर युरोपीयन लोक पाणिनीय भाषेंत देतात, वैदिक भाषेंत किंवा संस्कृत भाषेंत देत नाहींत. ह्याचा अर्थ इतका च कीं पाली भासेची छाया पाणिनीय भाषेंत साधर्म्यामुळें देणें जितकें सोयीचें आहे, तितकें वैदिक किंवा संस्कृत भाषेंत देणें सोयीचें नाहीं.

वेदांत अपभ्रष्ट उच्चार

पाणिनीय भाषेची छाया जशी पाली ऊर्फ प्रकटी ऊर्फ प्राकृत भाषा तशी वैदिक आर्ष भाषेची छाया असलेली उपलब्ध नाहीं. कारण, आर्षकालीं अनार्य लोकांवर आर्षभाषा लादण्याचा प्रसंग उद्भवण्यास ह्मणण्यासारखें कारण झालें नाहीं. तत्रापि, असुर्या देशांतील असुर लोकांशीं संबंध आला असतां, दुष्ट उच्चार आर्यांच्या कानावर येऊं लागले, असें ह्मणण्यास आधार आहे. "तेऽसुरा 'हेऽलयो हेलय' इति कुर्वतः पराबभूवुः । तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत् ।" अशी शतपथश्रुति आहे. ही श्रुति ब्राह्मणकालीं रचलेली आहे, हें तिच्या भाषेवरून उघड दिसत आहे. परंतु, हींत पुरातन कालीं अपभ्रष्ट उच्चार करणाऱ्या असुरांचा पराभव झाला, असें वर्णन आहे. ह्मणजे आर्षकालीं आर्ष शब्दांचा असुर लोक अपोच्चार अथवा अपभ्रंश करीत. हे असुर ह्मणजे असूर्या किंवा असुर्या देशांतील लोक.

असुर लोक इसवीपूर्वी ६०००—२०००

असुर्या देश इराणच्या पश्चिमेस यूफ्रैटीस व टैग्रीस या नद्यांच्या भोंवती आहे. असुर्या देशांत असुरांनीं मोठी पातशाहत इसवीसनापूर्वीं ६००० पासून २००० पर्यंत केली. अर्थात् आर्ष 'अरयः' शब्दाचा 'अलयः' असा अपभ्रंश असुरांच्या तोंडून इसवीपूर्वी ३००० वर्षांच्या सुमारास झाला असला पा-

हिजे. " पिक, " " नेम, " " तामरस " वगैरे शब्द असुर भाषेंतून आर्षभाषेंत जे आले ह्मणून शबरस्वामी ह्मणतो, ते ह्या च कालांत आले. बायबलांत Molochians ह्मणून एका लोकांचे नांव येते तेच हे म्लेच्छ असावेत आणि म्लेंच्छ हे असुरांपैकीं होते, हें वरील श्रुतीवरून सिद्ध होतच आहे. अव्यक्त उच्चार करणें हा असुरांचा मुख्य उच्चारदोष होता. म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । धातुपाठ २०५।.

ज्या अर्थी आर्ष शब्दांचा असुर लोक अपभ्रंश करीत, त्या अर्थी आर्ष भाषेचा अपभ्रंश होता, असें ह्मणावें लागतें. अपभ्रंशाखेरीज, आर्षभाषेच्या प्रांतिक किंवा गोत्रीय विभाषा हि असाव्या, असें दिसतें. कारण, देवाः, देवासः, देवैः, देवेभिः, त्वानं, त्वीनं, त्वाः अशीं अनेक रूपें एकाच विभक्तीचीं व वचनाचीं ज्या भाषेंत सांपडतात त्या भाषेंत प्रांतिक किंवा गोत्रीय किंवा जातिक पोटभेद असले पाहिजेत, ह्यांत संशय नाहीं. तसेंच कृत बद्दल कुट, कर्त बद्दल काट, गृह बद्दल गेह वगैरे कठिण व सोपे उच्चार ज्या भाषेंत एका च वेळीं आढळतात त्या भाषेंत पोटभेद असले पाहिजेत, असें मानिल्यावाचून गत्यंतर नाहीं, तात्पर्य, ग्रांथिक भाषा, प्रांतिक भाषा, जातिक किंवा गोत्रिक भाषा, व अपभ्रंश, असा चतुर्विध भाषाभेद वैदिक कालीं होता. पैकीं, म्लेछ व असुर लोकांनीं केलेला अपभ्रंश वैदिक आर्यांना बिलकुल खपत नसे व तो त्यांच्या तिरस्काराचा विषय होत असे. प्रांतिक व गोत्रिक भाषाविकार किंवा भेद प्रबल व सर्वमान्य झाल्यास शिष्ट व ग्रांथिक भाषेंत समावेशिला जाई, आणि दुर्बल झाल्यास लुप्त होई. प्रांतिक किंवा गोत्रिक पोटभाषा बोलणारे आर्य पडल्यामुळें तिरस्काराचें कारण नसे.

प्रांतिक, जातिक किंवा गोत्रीय आर्ष भाषा

ह्या ज्या प्रांतिक किंवा जातिक किंवा गोत्रिक वेदकालीन पोटभाषा त्यांच्यापैकीं एकीपासून किंवा सर्वांपासून पाली भासा उद्भवली, असें युरोपियनांचे ह्मणणे आहे. पाली पाणिनीय ऊर्फ ब्राह्मण भाषेची प्राकृत छाया आहे, असें डा. भांडारकरांचे मत आहे. पैकीं खरें कोणतें, ह्याचा निर्णय मागें झाला च आहे, पालीचा अक्षरशः व रूपशः तर्जुमा किंवा विपरिणाम

यूरोपियन विद्वान विरूद्ध डा. भांडारकर

जसा पाणिनीय भाषेंत तंतोतंत होतो तसा वैदिक भाषेंत किंवा वैदिक भाषेच्या कोणत्या हि पोटभेदांत [माहीत असल्यास] होत नाहीं. त्या अर्थी पाली भासा वेदकालीन भाषेच्या कोणत्याहि पोटभेदांपासून निघाली नसून, पाणिनीय भाषेची छाया ऊर्फ प्राकृत प्रतिकृति आहे. पाणिन्यादि शिष्टांच्या भाषणांतून व ग्रथांतून लुप्त झालेलीं कांहीं वैदिक रूपें व शब्द अशिष्टांच्या प्राकृत, प्रकट, उर्फ पाली भासेंत सांपडतात इतकेंच. तेवढ्यानें युरोपीयनांचा सिद्धान्त स्थापित होणें अवघड आहे.

कीकटनामक गयाप्रदेशांत ब्राह्मणेतर आर्यांना अनार्य कीकटांच्या संसर्गानें अपभ्रष्ट उच्चार करण्याचा वाण लागला आणि कालान्तरानें हा वाण बळावून, पाली, ऊर्फ प्रकट ऊर्फ प्राकृत भासा जन्मास आली. अनार्यांच्या संसर्गानें ब्राह्मणांना देखील अपोच्चार व अपभाषण करण्याची संवय लागण्याची भीति होती. एतदर्थ, ब्राह्मणानें अनार्य म्लेंच्छासारखे अपभ्रष्ट उच्चार करूं नये, असा इशारा त्याकालीं उच्छृंखल ब्राह्मणांना तत्कालीन शिष्टांनीं दिला-सारांश, शिष्ट भाषेचा अपभ्रंश अनार्यांच्या संसर्गानें हि होणें शक्य असतो. आर्यभाषा अनार्य उच्चारूं व योजूं लागले असतां जो अपभ्रंश होतो, तो उच्चारापुरताच थांबत नाहीं. तर, लिंग, वचन, प्रत्यय, वगैरे भाषेच्या आंतर रचनेंत हि त्या त्या अनार्यांच्या भाषेच्या स्वभावानुरूप फेरफार करतो. असला आंतर अपभ्रंश होऊन, पाली भासा बनलेली नाहीं. फक्त संसर्गाचा अथवा सांसर्गिक अपभ्रंश होऊन पाली भासा पाणिनीय भाषेची छाया बनली. संसर्गानें श्यापर्ण इत्यादि कित्येक ब्राह्मणजाति अपूत म्हणजे असंकृत भाषा बोलत, असें विसृत वर्णन ऐतरेय ब्राम्हणाच्या प्रथम खंडाच्या ३५व्या अध्यायांत आलें आहे. तीच ही पाली असावी. *

अनार्यांच्या नुसत्या संसर्गानें झालेला अपभ्रंश.

अनार्यांनीं केलेला आंतर अपभ्रंश.

---

* वैदिक भाषा (शकपूर्व ६०००–३०००) आणि ब्राह्मणभाषा ऊर्फ पाणिनीय भाषा (शकपूर्व ३०००–१५००) ह्यांच्या वेळीं अपभ्रष्ट भाषा होती, हें वरील मुद्यांवरून स्पष्ट आहे युरोपीयनांच्या एतत्संबंधानें कल्पना अद्याप फार अस्पष्ट आहेत. इ. स. १९०४त राप्सन येणेंप्रमाणें लिहितो:—These Pra-

पुढें चालू.

मगध--सुर-सेन पिसाच-पुर.

१८ पाली भाषा गोतमबुद्धाच्या पुढें पन्नासशंभर वर्षे चालून, नंतर तिचें प्रयाण सिंहलद्वीपांत झालें. सिंव्हलद्वीपांत गेल्यापासून, ती बौद्ध लोकांची धार्मिक भाषा बनली व मृतभाषेची स्थिर कळा तिला आली. पाली भाषा ह्मणजे मगधांतील किंवा कोसलांतील प्राकृत भाषेचा बुद्धाच्या वेळचा पोटभेद तो पोटभेद बौद्धधर्मीयांनीं यद्यपि स्थिर व मृत बनविला, तत्रापि मगध देशांतील मागधी प्राकृत तत्कालीन संस्कृताची मगधदेशांतील छाया ह्मणून नांदत होतीच. मथुरादेशांत जी संस्कृताची छाया होती तिला शौरसेनी असें नांव पडलें. आणि पिशाच लोक जी छायारूप संस्कृत बोलत तिला पैशाची असें अभिधान होतें. मागधी, सौरसेनी व पैसाची हीं विशेषणें व विशेष्यें मगध, सूरसेन व पैसाच ह्या देशवाचक शब्दांवरून पडलीं आहेत. वर्तमान बहार ह्मणजे मगध; मथुरेभोंवतालील जो प्रांत तो सुरसेन; आणि प्रस्तुतच्या पिसावर प्रांताच्या उत्तरेकडील जो प्रांत तो पिसाच. मगधदेश कोणता ह्यासंबंधानें वाद नाहीं. सूरसेनदेशाचा उल्लेख मनुस्मृतींत येणें प्रमाणें आला आहे.

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाःशूरसेनकाः ।।

[मनु. अ. २, श्लो. १९]

हा शब्द भारत व हरिवंश ह्यांत येतो.

पेशावर=पिसावर=पिसाउर=पिसाचपुर, अशा परंपरेनें आधुनिक पेशावर शब्द साधला असल्यानें, पेशावरच्या उत्तरे कडील काफरिस्थान, कोहिस्तान, चित्रळ व अंशतः काश्मीर वगैरे प्रांतांतील पुराण भाषा पिसाचांची होय, ह्यांत संशय नाहीं. अलीकडे [इ. स. १९०४, journal R. A. S. pp. 725-731] ग्रियरसन्चें हि मत असेंच झालेलें आहे.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू

krits cannot be traced back to Vedik Sanskrit, or to the period of the Brahmanas or even to the date of the earliest Sanskrit of the Epics! (In what degree was संस्कृत a spoken Language? A. D. 1904, j. R. A. S.)

रास्पन पाणिनीला शकपूर्व ३००ला आणून ठेवतो! कालाचा असा गोंधळ केल्यामुळें, युरोपियनांच्या संस्कृत प्राकृतभाषाविषयक बहुतेक सर्व कल्पना हि विचित्र व असंभाव्य होतात; मग सिद्धान्त तर होतीलच!!!

पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः कांबोजा यवनाः शकाः ।

पारदा पल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥

[मनु, अं. १०, श्लोक ४४].

ह्या श्लोकांत उल्लेखिलेले जे दरद तेच Dard होत. त्यांची भाषा पैसाची वर्गांतील होय, असें वरील भाषागणकाचें मत आहे.

अपक्रामंतु भूतानि पिशाचाःसर्वतो दिशं !

संध्येतील ह्या श्लोकार्धांत ह्या पिसाचांचा निर्देश आहे. तैत्तिरीय संहितेंत देखील यांचें नांव येतें. पैशाच विवाहाचा उल्लेख स्मृतिकारांनीं केलेला प्रसिद्ध आहे. मुळीं, हे लोक अनार्य होते व आर्यांचे शत्रू होते. ह्यांच्या संसर्गानें कित्येक आर्य क्षत्रिय क्रियालोपानें आर्यत्वापासून च्युत होऊन दरद झाले; व मूळ आर्यभाषा अपभ्रष्ट उच्चारानें बोलूं लागले.

शनकै स्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गतालोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥

(मनु, अ. १०; श्लोक ४३)

ऐतिहासिक दृष्ट्या अथवा कालावच्छेदानें मराठीचें अर्वाचीनत्व. पहिली प्राकृत—सौरसेनी

१९ सूरसेन, मगध व पिसाउर ह्या प्रांतांत पाणिनीय भाषेच्या प्रांतपरत्वें तीन निरनिराळ्या छाया झाल्या. त्यांतल्या त्यांत पहिली छाया सूरसेनदेशांत झाली. कारण आर्यांचें भरतखंडांतील पहिलें नागर वसतिस्थान ह्मटलें ह्मणजे सरस्वती व दृषद्वती या दोन पवित्र नद्यांमधील जो ब्रह्मावर्त प्रांत तो होय.

सरस्वतीदृषद्वत्यो देवनद्यो र्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रम्हावर्त्तं प्रचक्षते ॥

[मनु, अ. २, श्लोक १७]

देव कोण?

सरस्वती व दृषद्वती या दोन नद्यांमधील प्रदेश देवांनीं प्रथम वसाहत करून तयार केला आणि त्याला ब्रह्मावर्त्त असें नांव पडलें, असा ह्या श्लोकाचा अर्थ आहे. देव ह्मणजे आपणा हिंदुस्थानांतील आर्यांचे मूळ पूर्वज. देव ह्मणजे ईश्वर gods नव्हे. असुराशीं ह्मणजे

इंग्रज लोक ज्या देशाला Assyria ह्मणतात त्या देशांतील पुरातन रहिवाश्यांशीं ज्यांचें हाडवैर असलेलें वेदांत वर्णिलें आहे ते हे देव होत. हे देव कोण तें नीट न उलगड्यामुळें रा. रा. ऱ्हीस डेव्हिस ह्या श्लोकावर अशी अज्ञ व पोरकट टीका करतोः—

"That, according to the ब्राह्मण, is the land created by the gods–as if, other lands were not. (Here), the priestly authors of that famons manual (मनुस्मृति) have thrown off all disguise."

(journal R. A. Society for 1904, p. 93)

देव ह्या शब्दाचा नीट अर्थ उलगडला असता, ह्मणजे ब्राह्मण सत्य व इतिहास सिद्ध जें होतें तें च लिहीत आहेत, असें ऱ्हीस डेव्हिस्च्या लक्ष्यांत आलें असतें. असो. ब्रह्मावर्त्ताशेजारील जो मथुराप्रांत त्या प्रांतांत आर्यांची कालान्तरानें वसाहत पसरून भाषेंत प्रथम अपभ्रंश सुरू झाला. त्याला च प्रौढदशेंत सौरसेनी असें नांव पडलें.

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

[मनु, अध्याय २, श्लोक २०]

दुसऱ्या प्राकृत मागधी व पैसाची

कुरुक्षेत्र, मत्स्यदेश, पंचाल व सूरसेन ह्या देशांत आर्यांचा प्रसार झाल्यानंतर, त्यांच्या वसाहती पूर्वेस मगध व पश्चिमेस पिसाउर प्रांतांत कायम झाल्या किंवा त्या प्रांतांना स्पर्श करूं लागल्या. अशा स्थितींत मागधी व पैसाची ह्या दोन प्राकृतभाषा तत्तद्देशस्थ मूळ लोकांच्या संसर्गानें उच्चारापभ्रंश होऊन अस्तित्वांत आल्या. पूर्वेस व पश्चिमेस वसाहती झाल्या नंतर आर्यांची दृष्टि दक्षणादिशेकडे वळली आणि दंडकारण्यांत त्यांनीं प्रवेश केला. दंडकारण्यांत वसाहत व कायमची वसती झाल्यावर, महाराष्ट्री

तिसरी प्राकृत महाराष्ट्री

नावांची प्राकृत भाषा तेथें जन्मास आली. दंडकारण्यांत जे आर्य वसाहत करण्यास गेले त्यांनीं आपल्या वसाहतीस महाराष्ट्रदेश, आपल्यास महाराष्ट्रीय लोक व आपल्या भाषेस महाराष्ट्री भाषा अशी अभिमानाची नांवें दिलीं.

ऋग्वेद, ब्राह्मण, रामायण, भारत, ह्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून आर्यांच्या वसाहतींचें पूर्वापरत्व व ऐतिहासिक क्रम ठरलेले प्रसिद्ध आहेत. सबब, त्यांचा येथें तपशिल देत नाहीं.

२० ऐतिहासिकदृष्ट्या म्हणजे कालदृष्ट्या (१) सौरसेनी—(२) मागधी व पैसाची—(३) महाराष्ट्री, असा क्रम लागतो. उच्चारदृष्ट्या हि हाच क्रम असलेला आढळून येतो. उदाहरणार्थ, एक पाणिनीय क्रियापद घेतों:—

१	पाणिनीय भाषाः—	वर्तते
२	पालीः —	वट्टति
३	सौरसेनीः—	वट्टदि
	मागधीः—	वट्टडि
	पैसाचीः—	वट्टति
४	महाराष्ट्रीः—	वट्टइ

पाणिनीय भाषेंत वृत् धातूचें वर्तमानकाळीं तृतीयपुरुषीं एकवचनीं आत्मनेपदीं वर्तते असें रूप होतें. प्राकृतांत प्रायः परस्मैपद सार्वत्रिक आहे.

महाराष्ट्रीचें उच्चार दृष्ट्या अर्वाचीनत्व

' र्त ' चा ट्ट सर्व प्राकृतांत सामान्य आहे. ' ति 'ची ' दि ' सौरसेनीत होते. पैसाचींत मृदु व्यंजनें नसल्या-कारणानें ' ति ' ची ' ति ' च कायम रहाते. मागधींत सौरसेनी ' दि ' ची ' डि ' होते. महाराष्ट्रांत ' ति ' ची " इ " होते. ' ति ' ची ' दि ' होणें जितके सजातीय व सुलभ आहे तितकें ' इ ' होणें सजातीय व सुलभ नाहीं. ' ति ' ची ' दि ' पहिल्या पायरीचा अपभ्रंश झालेला दिसतो. ' ति ' ची ' इ ' व्हावयाची म्हणजे ति, दि, डि, ढि, हि, इ अशा परंपरेनें होईल. म्हणजे इ होणें पहिल्या पायरीचा अपभ्रंश नसून, पहिल्या अपभ्रंशाच्या अपभ्रंशाचा अपभ्रंश आहे. अर्थात्, उच्चारदृष्ट्या पाणिनीय भाषेपासून सौरसेनीहून महाराष्ट्री दूरतर आहे.

दुसरें उदाहरण भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचें घेतोः—

१	पाणिनीय भाषाः—	कृत
२	पालीः—	कत
३	सौरसेनीः—	कद
	मागधीः—	कड
	पैसाचीः—	कत
४	महाराष्ट्रीः—	कअ

येथें पाली व पैसाची पाणिनीय भाषेच्या जवळ, नंतर सौरसेनी, नंतर मागधी व नंतर महाराष्ट्री असा उच्चारापभ्रंश दिसतो. तस्मात्, उच्चारदृष्ट्या हि महाराष्ट्री भाषा सौरसेनी, मागधी, पैसाची, व पाली ह्यांच्या अलीकडची ठरते.

२१ इतिहासदृष्ट्या व उच्चारदृष्ट्या महाराष्ट्री जर पाली, सौरसेनी, मागधी व पैसाची ह्या चार भाषांहून अर्वाचीन ठरते, तर वररुची सारख्या वैय्याकरणानें "शेषं महाराष्ट्रीवत्" हें सूत्र उच्चारून सौरसेनी, मागधी व पैसाची ह्या भाषांना गौणत्व कां दिलें, असा प्रश्न उद्भवतो. ह्या प्रश्नाला उत्तर असें आहे कीं, वररुचीनें जेव्हां आपलें व्याकरण रचलें तेव्हां ह्या तिन्ही भाषांतल्या पेक्षां महाराष्ट्रींत उत्कृष्ट सारस्वत निर्माण झालें होतें व ती राजभाषा या नात्यानें नांदत होती. उत्कृष्ट सारस्वत मिळाल्यानें व दरबारी प्रवेश झाल्यानें महाराष्ट्रीला नागरत्व, राजमान्यत्व व शिष्टमान्यत्व येऊन, ती विद्वानांच्या व रसिकांच्या आदराचें पात्र झाली. ह्याच बलवत्तर कारणाच्या जोरावर दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत महाराष्ट्रीला सर्व प्राकृत भाषांत उत्कृष्ट ठरविलें.

व्याकरणदृष्ट्या महाराष्ट्रीचें अग्रमान्यत्व.

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ॥

ह्याच शिष्टगुणसंपन्नत्वामुळें ती वैय्याकरणाच्या निरीक्षणाचा विषय झाली व व्याकरणदृष्ट्या तिच्याहून प्राचीन परंतु सारस्वताभावामुळें तिच्याहून हीन अशा इतर भाषांना उपमान झाली. शिष्ट महाराष्ट्रीचें व्याकरण रचलें ह्मणजे इतर प्राकृत भाषांचें व्याकरण बव्हंशानें त्यांत आलेंच, असा सिद्धान्त झाला. इतर प्राकृत भाषांच्या टोकळ टोकळ दहा पांच लकबा दाखवून दिल्या, ह्मणजे झालें. महाराष्ट्रीच्या हवाल्यावर सर्व काम भागलें. अशा दृष्टीनें, ह्मणजे वैय्याकरणांच्या दृष्टीनें महाराष्ट्री भाषेला अग्रमान्यत्व

आलेलें आहे. बाकी, कालदृष्ट्या, इतिहासदृष्ट्या, जन्मदृष्ट्या, व उत्पाद्य-दृष्ट्या महाराष्ट्री भाषा ह्या तिन्ही भाषांहून अर्वाचीन आहे.

पालींत बौद्ध लोकांचें फक्त धार्मिक वाङ्मय आहे. आख्यायिका नांवाच्या कहाण्या आहेत; परंतु त्यांना कादंबरीच्या तोडीला आणून बसवितां येत नाहीं. सौरसेनींत व अर्धमागधींत जैनांचें धार्मिक वाङ्मय—स्तोत्रें वगैरे आहे. पैसाचींत एकटी बृहत्कथा तेवढी झालेली प्रसिद्ध आहे. परंतु, ती लुप्त होऊन, आतां त्या भाषेंतील एखाद दुसरें वाक्य नाटकांतून जेवढें सांपडतें तेवढेंच. इतर भाषांतील सारस्वताची अशी दुर्दशा असल्यामुळें, महाराष्ट्रींतील विविध सारस्वताचें तेज सापेक्षतेनें फारच चमकूं लागलें व तिच्या पाठीमागून व्याकरण प्रदेशांत दास्यवृत्तीनें जाणें त्यांच्या कपाळीं आलें.

पाली-मागधी-सौरसेनी-पैसाची यांचा जन्मकाल.

२२ मथुरा अथवा सौरसेन[नंतरचें नांव]प्रांतांत वसाहत झाली, तेव्हां सौरसेनी प्राकृत उत्पन्न झाली; मगध देशांत वसाहत झाली, तेव्हां मागधी झाली; पिसाउरांत पैसाची निघाली; आणि महाराष्ट्रांत वसाहत झाल्यावर महाराष्ट्री प्राकृत अवतीर्ण झाली. मागधी प्राकृताचें पूर्व रूप जी पाली ती शकपूर्व १५०० च्या सुमारास मगधांत सुरू झाली. त्यांच्या हि पूर्वी सौरसेनीचा प्रारंभ झाला असावा; कारण तो प्रांत ब्रह्मावर्ताच्या जवळ आहे. परंतु, सौरसेनींत सारस्वत नसल्यामुळें तिचा आदि व मध्य स्पष्टपणें निर्देशितां येत नाहींत. पाली व सौरसेनी ह्यांच्यानंतर पैसाची पिसाउरांत उदयास आली असावी. बृहत्कथेखेरीज हींत सारस्वत असल्याचें प्रसिद्ध नसल्यामुळें व खुद्द बृहत्कथा लुप्त झाल्यामुळें, ह्या हि प्राकृताचा आदिमध्य नक्की ठरवितां येत नाहीं. शहाबाजगढी ऊर्फ कपूर्दगिरी येथील अशोकाच्या शिलालेखांत पैसाची भाषेचा एक पोटभेद दृष्टीस पडतो. तसेंच नाटकांत कोठें एखादें दुसरें वाक्य पैसाचींत येतें. कृष्णयजुर्वेद संहितेवर पैसाची भाषेंत [आधुनिक पैसाची ?] टीका आहे, परंतु, ती हि अद्याप प्रसिद्ध झालेली नाहीं. ह्या पलीकडे पैसाचीच्या ज्ञाताज्ञात सारस्वताची जास्त माहिती उपलब्ध नाहीं.

२३ महाराष्ट्रभाषेची गोष्ट ह्या दोन्ही तिन्ही भाषांहून निराळी आहे. तिचा जन्मकाल बराच नक्की ठरवितां येण्यासारखा आहे. कारण, दक्षिणा-

राष्ट्रांत आर्यांची वसाहत केव्हां झाली व सारस्वताचा उदय महाराष्ट्रींत कितपत झाला, ह्यांची हकीकत इतर भाषांच्यापेक्षां महाराष्ट्री भाषेसंबंधानें जास्त खुलासेवार व विश्वसनीय मिळण्याची शक्यता आहे.

पाणिनीच्या वेळीं [शकपूर्व १५००] महाराष्ट्रदेश नव्हता व महाराष्ट्री भाषा नव्हती; दंडकारण्य होतें.

२४ पाणिनी आपल्या व्याकरणांत प्राकृत भाषांचा उल्लेख बिलकुल करीत नाहीं. त्या अर्थी प्राकृत भाषा ब्राह्मण भाषेपासून विलग होऊन स्पष्टपणें भिन्न भासण्याच्या पूर्वी पाणिनी झाला असला पाहिजे हें उघड आहे. मागें १७ व्या रकान्यांत पाणिनीचा काल सुमारें शकपूर्व १५०० असावा असें ह्मटलें आहे. आणि, एकंदर गोळा बेरीज पहातां, हाच काल प्रायः बरोबर असावा असें वाटतें. आतां, पाणिनि शाल्व, पांचाल, कंबोज वगैरे देशांचीं नावें देतो. परंतु दक्षिणेंतील पांड्य, चोल इत्यादि देशांचीं नावें देत नाहीं. त्या अर्थी, तीं त्याला व त्याच्या समाजाला माहीत नव्हतीं. माहीत असतीं तर तो तीं द्यावयाला चुकताना. कारण तो अत्यंत आस्थेवाईक वैय्याकरण होता. पाणिनि विंध्यपर्वताच्या उत्तरबाजूचे कुमुद्वत्, नड्वत् व वेतस्वत् ह्या तीन देशांचा उल्लेख करतो; परंतु, विंध्यपर्वताच्या दक्षिणबाजूच्या प्रांतांचें नांव सुद्धां काढीत नाहीं. पाणिनि ज्याला वेतस्वत् ह्मणतो त्याच देशांतील मोठ्या नदीला पुढें संस्कृत भाषेंत वेत्रवती [वेतस्=वेत्र] ह्मणूं लागले. वेत्रवतीलाच सध्यां बेटवा ह्मणतात आणि ह्या नदीवरील मुख्य शहराला भिलसा, भेळसा, भेळसें [वेतस्=वेडस=वेळस=बेळसें=भेळसें] असें अभिधान आहे. ह्मणजे विंध्यपर्वताच्या उत्तरबाजूचे जे देश ते पाणिनीला माहीत होते, दक्षिणेकडील नव्हते, ही सिद्ध गोष्ट आहे. विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेस घोर अरण्य आहे, हें त्याला माहीत होतें. परंतु, तेथें लोकवस्ति झालेली त्याला माहीत नव्हती. असती तर, तेथील लोकांच्या व देशांच्या नावांत कांहीं वैय्याकरणिक विशेष असलेला तो आवश्य सांगता. ज्या अर्थी सांगत नाहीं, त्या अर्थी पाणिनीच्या काळीं ह्मणजे शकपूर्व १५०० च्या सुमारास दंडकारण्यांत विंध्याच्या दक्षिणेस आर्यांची वस्ती झाली नव्हती, अथवा, होत असल्यास, ती इतक्या मुग्धावस्थेंत

होती कीं तिच्यावरून देश व प्रांत व तत्रस्थ लोक यांना विशिष्ट नांवें पडलीं नव्हतीं.

आर्य पश्चिमेकडून कोंकणांत उतरले व तेथून घांटांनीं दंडकारण्यांत शिरले. शक पूर्व १५००–१०००

२५ पाणिनीच्या कालीं पश्चिमेस सध्यांच्या गुजराथेंतून व पूर्वेस कलिंगातून दक्षिणेकडे जाण्याचा आर्यांचा उपक्रम चालला होता. एक दोन शतकांत पूर्वपश्चिम किनारा व बहुतेक सर्व द्रविडदेश त्यांनीं आक्रमण केला. ह्मणजे दंडकारण्याला चाऱ्ही दिशांनीं गराडा घातला. नंतर, दंडकारण्यावर हल्ला करण्यास सुरवात केली. भाषेवरून जर ग्रंथांचा कालानुक्रम लाविला तर असें दिसतें कीं भारताचा कांहीं भाग ब्राह्मणकालाच्या ह्मणजे पाणिनीय कालाच्या अगदीं शेवटल्या पादांतील आहे आणि बराच भाग पाणिनीय कालाच्या नंतरचा आहे. भारतीय सभापर्वाची भाषा ह्या दुसऱ्या भागापैकीं दिसते तेव्हां त्यांतील मजकूर पाणिनीच्या नंतरच्या कालाला अनुलक्षून असावा, हें साहजिक आहे. सहदेवानें पश्चिम किनाऱ्याचे जे देश जिंकले त्यांत शूर्पारक, दंडक आणि करहाटक ह्या तीन देशांची नांवें आहेत. पैकीं शूर्पारक ह्मणजे सध्यांचे सुपारें असून, प्राचीन कालीं उत्तर कोंकणाचा बराच भाग त्यांत समाविष्ट होत असे. दंडक ह्मणजे दंडकारण्य नव्हे; तर शूर्पारकाच्या दक्षणेचें जे कोंकण तें. हा शब्द सध्यां डंडाराजापुरी किंवा दंडाराजापुरी ह्या शब्दांत राहिलेला आहे. दंडक या संस्कृत शब्दाचें दंडअ हें महाराष्ट्री प्राकृत असून डंडअ हें सौरसेनी प्राकृत आहे. आणि ह्या दोहोंची डंडा व दंडा अशी गुजराथी व मराठी रूपें सध्यां विद्यमान आहेत. दंडा किंवा डंडा हा शब्द कोंकणांतील व सह्यपर्वतांतील मूळच्या लोकांचा असून त्याचा अर्थ डोंगरांचा उतरता लांब फांटा असा आहे. दांड, डांड डांग, डंग, डुंग, डोंगर, डोंगरी, वगैरे शब्द सह्याद्रीतील कोळी लोकांत अद्याप हि प्रचलित आहेत. हे कोळ उर्फ कोल लोक सह्यपर्वतावरील मुळचे रहिवासी असावे. दंडाराजापूर प्रांतांतून घाटानें वर चढलें ह्मणजे करहाटक प्रांत लागतो. ह्मणजे दंडकारण्यावर पश्चिमेकडून हल्ला आर्यांनीं समुद्र किनाऱ्यानें कोंकणांतील घाटांनीं केला, हें स्पष्ट आहे. आणि हाच मार्ग सोपा, सुलभ व स्वल्पिष्ट घर्षणाचा होता, आर्य पश्चिमेकडून दक्षिणेंत कसे उतरले,

त्याचा हा तपशील येथें मुद्दाम दिला आहे. कारण, कोंकणांतील भाषेवर ह्या उत्तरणाचा परिणाम घडलेला आहे. कऱ्हाडाकडून कृष्णेच्याखोऱ्यांतून; नाशिकाकडून गोदावरीच्या खोऱ्यांतून आणि विदर्भाकडून पाइनगंगेच्या खोऱ्यांतून, थोड्याच शतकांत आर्यांच्या दंडकारण्यांत कायमच्या व भरभराटीच्या वसाहती झाल्या आणि शकपूर्व १००० च्या सुमारास दंडकारण्याचें दंडकारण्यत्व स्नानमंत्रविधींत तेवढें राहिलें.

बुद्धाच्या पूर्वी कांहीं शतकें व त्याच्यावेळीं दंडकारण्य कृष्णा व गोदावरी ह्यांच्या खोऱ्यांनीं लोकांनीं अगदीं गजबजून गेलें होतें, अशीं वर्णनें बौद्ध जातकांतून आहेत. [Foulkes, in Indian antiquary Vol XVI] तीं स्थूळ मानानें विश्वसनीय मानण्याला कांहीं हरकत दिसत नाहीं. महरट्ट, महाराष्ट्र हें नांवसुद्धां त्याकालीं सिद्ध झालेलें असावें, असा संशय येतो. शकपूर्व सहाशेंच्या सुमारास कात्यायननामक वैय्याकरण झाला. त्यानें विंध्यपर्वताच्या दक्षणेकडील महिष्मत् प्रदेशाचा व नाशिक शहराचा उल्लेख केला आहे. ह्शींची उत्पत्ति पुष्कळ ज्या देशांत होते तो देश महिष्मत्. महिष्मती ही त्या देशाची राजधानी अर्वाचीन कालीं, महू, महेश्वर, वगैरे नांवांत ह्या देशाचें नांव ओळखूं येण्याजोगें आहे. सध्यां ह्या प्राचीन महिष्मत् प्रांताला नेमाड अशी संज्ञा असून अद्याप हि ह्या प्रांताची उत्तम ह्शींबद्दल व हल्यांबद्दल ख्याती आहे. इतकी कीं दहापांच हजार जनावर ह्या प्रांतांतून दरवर्षी बाहेरदेशांत रवाना होतें.

वार्त्तिककार कात्यायन १०००–६०० शकपूर्व

बौद्ध जातकें व कात्यायन वैय्याकरण ह्यांच्या नंतर दंडकारण्यांतील आर्यलोकांचा व अर्थात् त्यांच्या वसाहतींचा, प्रांतांचा, व स्थलांचा उल्लेख मगध देशाचा व आर्यावर्ताचा चक्रवर्ती राजा जो अशोक मौर्य त्याच्या शिलाशासनांत झाला आहे [शकपूर्व ३५०]. त्यानंतर थोड्याच अवधीनें [शकपूर्व ३००] वररुचिनामक प्राकृत वैय्याकरण झाला. ह्यानें महाराष्ट्रीभाषेचें व्याकरण लिहून तिच्या नावांचा उल्लेख हि केला आहे [शेष महाराष्ट्रीवत्]. अर्थात्, महाराष्ट्रदेश त्याला माहीत होता हें उघड आहे [शकपूर्व ३००]. वररु-

अशोक शकपूर्व ३५०

चीचें गोत्र यद्यपि कात्यायन होतें तत्रापि तेवढ्यावरून तो व वार्तिककार कात्यायन एकच होते, असें ह्मणतां येत नाहीं. कारण, अशोकाच्या शिलालेखांत निरनिराळ्या दिशांकडील ज्या पांच चार प्रकारच्या प्राकृत भाषा येतात त्या वररुचीच्या व्याकरणांतील पैसाची वगैरे भाषांहून किंचित् जुन्या भासतात. अर्थात् वररुचीच्या व्याकरणांतलि प्राकृत भाषांच्या रूपांहून ज्या अर्थी अशोकाच्या शिलालेखांतील प्राकृत भाषा पुरातन आहेत, त्या अर्थी वार्तिककार कात्यायन जर वररुचि असतां तर त्याच्या प्राकृत व्याकरणांतील भाषांचें रूप अशोकाच्या शिलालेखांतील प्राकृत भाषांच्या रूपाहून जुनें निदान त्यांच्या सारखें तरी, असलें पाहिजे होतें. तसा ज्या अर्थी प्रकार नाहीं त्या अर्थी प्राकृत भाषांचा वैय्याकरण जो वररुचि तो कात्यायन वार्तिककाराहून निराळा असून अशोकानंतरचा असावा, असें ह्मणणें भाग पडतें. बुद्धाच्या निर्वाणानंतर ३०० व्या वर्षांनीं पालीवैय्याकरण जो कच्चायनो तो झाला, असें व्हानसंग ह्मणतो. बुद्ध शकपूर्व ५६१ त ८०० व्या वर्षी वारला व ६०५ त निर्वाणांत त्यानें आपल्या वयाच्या ३६ व्या वर्षी प्रवेश केला. ह्मणजे पालीवैय्याकरण जो कच्चायनो तो शकपूर्व ३०५ च्या सुमारास हयात होता. पालीवय्याकरण व प्राकृतवैय्याकरण जर एकच व्यक्ति असेल, तर महाराष्ट्र्यादि प्राकृत भाषांचें व्याकरण रचणारा वररुचि कात्यायन किंवा कच्चायनो शकपूर्व ३०० त होता व तो अशोकानंतर (शकपूर्व ३५०) झाला. वार्तिककार कात्यायना (शकपूर्व ६००) ला विंध्य पर्वताजवळील महिष्मत देशाच्या व नाशिक शहराच्या पलीकडे दक्षिणापथांतील देशांची माहिती नव्हती. वार्तिककार कात्यायन जर अशोकानंतर झाला असता तर दक्षिणेंतील पांड्य वगैरे देश त्यानें उल्लेखिले असते; कारण अशोकानें ते उल्लेखिले आहेत. तेव्हां वार्तिककार कात्यायन (शकपूर्व ६००–७००) व पाली व इतर प्राकृत भाषांचा वैय्याकरण जो वररुचिकात्यायन किंवा कच्चायनो (शकपूर्व ३००) तो, हे दोन भिन्न व्यक्ति भिन्न काळीं झाले, हें उघड आहे. पतंजलि "वाररुचे काव्यं" ह्मणून जो उल्लेख करतो तो ह्या प्राकृत वैय्याकरणाच्या नांवाचा करतो किंवा वार्तिककार कात्यायनाचा करतो, तें स्पष्ट करण्यास सध्यां साधन नाहीं.

वररुची कात्यायन शकपूर्व ३००

बौद्धधर्माभिमानी अशोक (शक पूर्व ३५०) व प्राकृतवैय्याकरण वररुचि कात्यायन [शकपूर्व ३००], ह्यांच्यानंतर भाष्यकार पतंजलि [शकपूर्व २२५] झाला. ह्यानें विदर्भ, अपराना, आंध्र, पांड्य, केरल, वगैरे दक्षिणेतील अनेक प्रांतांची व लोकांची नांवें निर्देशिलीं आहेत. ह्याचा काल लक्ष्यांत घेतां, असा निर्देश होणें अपरिहार्य होतें. परंतु, त्याच्या ग्रंथांत महाराष्ट्राचा नामनिर्देश आलेला आढळला नाहीं. तत्रापि, तत्पूर्व जो वररुचि त्यानें आपल्या प्राकृत व्याकरणांत महाराष्ट्री भाषेचा उल्लेख केला असल्यामुळें, महाराष्ट्रदेशाचा उल्लेख त्या शब्दांत गर्भित आहे. अशोकानें रास्टिक किंवा रट्टक असा उल्लेख रट्टांचा, पेटेनिक असा उल्लेख पैठणच्या लोकांचा, अपरान्त असा उल्लेख उत्तर कोंकणांतील लोकांचा, भोज असा उल्लेख अर्वाचीन वैदर्भांतील लोकांचा, व सतिय असा उल्लेख कृष्णातीरीय लोकांचा केला आहे.

पंतजलि शक पूर्व २२५.

२६ येणेंप्रमाणें वररुचि कात्यायनाच्या वेळेपासून [शकपूर्व ३००] महाराष्ट्री भाषेचा उल्लेख नामनिर्देशानें झालेला साधार सांपडतो. वररुचीनें महाराष्ट्री भाषेचें व्याकरण रचलें, ह्मणजे ती भाषा त्याच्यापूर्वी व्याकरणरचनेच्या योग्य होण्यास दोन चार शतकांचा तरी अवधि पाहिजे. ह्मणजे शकपूर्व ७०० च्या सुमारास, अथवा साक्यमुनि बुद्धाच्या वेळेपर्यंत आपण येऊन ठेपलों. त्या सुमारास महाराष्ट्री भाषेचा प्रारंभ झाला असावा. भाषेच्या नावांत देशाच्या व लोकांच्या नावांचा समावेश प्रायः होतोच होतो. दंडकारण्यांत आर्यांनीं शकपूर्व १५०० पासून १००० पर्यंत वसाहत केली आणि वसाहत करतांना व नंतर स्वास्थ्य मिळाल्यावर शकपूर्व ७०० च्या सुमारास महाराष्ट्री भाषा विशिष्ट रूपानें भासूं लागली. पुढें शकपूर्व ३०० च्या सुमारास तिला वररुचि हा व्याकरणकार मिळाला. येथपासून ह्मणजे शकपूर्व ३०० पासून शकोत्तर २०० पर्यंत ह्मणजे ५०० वर्षे महाराष्ट्रीची अत्यंत भरभराटीचीं गेलीं. त्यांचा तपशिल खालीं देतों.

महाराष्ट्री भाषेचा प्रारंभ शकपूर्व १०००-७००

२७ चंद्रगुप्तमौर्यांचा किंवा अशोकमौर्याचा वंश शकपूर्व २५० च्या सुमारास समाप्त झाला. तदनंतर, शुंगांचें राज्य सुरू झालें. त्यांना एकीकडे सारून काण्वायन नामक ब्राह्मण राजांनीं साम्राज्याची पेशवाई केली (शकपूर्व २००). ह्या काण्वायनांचा पराभव सिमुख शातवाहनानें केला [शकपूर्व १५०]; साम्राज्य चालविण्याचा आव घातला. ह्या सुमारास कलिंगांनीं कलिंगांत व शकांनीं पंजाबांत राज्यें स्थापिलीं. कालान्तरानें शकांनीं आपल्या राज्याचा विस्तार माळव्यांत उज्जनी पर्यंत नेऊन, सर्व आर्यावर्त शकमय करण्याचा प्रसंग आणिला. तेव्हां, शकपूर्व १३५ च्या सुमारास उज्जनीस विक्रमादित्य नामेंकरून एक अलौकिक वीरराजा उत्पन्न झाला आणि त्यानें शकांचा मोठा पराभव केला. तेव्हांपासून विक्रमसंवत् सुरू झाला. शकांचीं उचलबांगडी यद्यपि माळव्यांतून झाली, तत्रापि अपरान्तांत (नास्ति परः अंते. प्रांतः यस्मात्=ज्याच्यापलीकडे प्रांत नाहीं, समुद्र आहे तो देश) व अपरान्ताजवळील जुन्नर वगैरे घाटावरील प्रांतांत त्यांची चिकाटी कांहीं काल [सुमारें पन्नास वर्षें] होती. ती चिकाटी विक्रमसंवत् १३५ त व इ. स. ७८ त एका शातवाहन राजानें शकांचा पूर्ण पराभव करून कायमची सोडविली. ह्या वेळेपासून शातवाहनसंवत् सुरू झाला. शकांचा प्रचंड व प्राणघेण्या पराभव करणाऱ्या ह्या दोन्ही पराक्रमी वीरराजांचा गाथासप्तशतींत उल्लेख आला आहे. तो असाः—

मौर्य ४००--२५०.
शुंग व काण्वायन
२५०-१५०.

विक्रमादित्य
शकपूर्व १३५

शातवाहन
उर्फ
शालिवाहन
शक ०

[महाराष्ट्री]

संवाहणसुहरसतोसिएण देन्तेण तुह करे लक्खम् ।
चलणेण विक्कमाइत्तचरिअँ अणुसिक्खिअं तिस्सा ॥ ६४ ॥

गाथा सप्तशती—शतक ५.

---

१ सेतुबंध, उच्छ्वासक ७, श्लोक ४३, रामदासकृत टीकाः—"अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशें स्वरूपे च मनोहरे॥"

[संस्कृत]
संवाहनसुखरसतोषितेन ददता तव करे लाक्षाम् (अथवा) लक्षम्।
चरणेन (अथवा चलनेन) विक्रमादित्यचरितं अनुशिक्षितं तस्याः ॥

(महाराष्ट्री)
आवण्णाइँ कुलाइं दो विअ जाणन्ति उण्णइं णेउम् ।
गोरीअ हिअअदइओ अहवा सालाहण णरिन्दो ॥ ६७ ॥
गाथासप्तशती—शतक ५.

(संस्कृत)
आपन्नानि (किंवा आपर्णानि) कुलानि द्वावेव जानीत उन्नतिं नेतुम्।
गौर्या हृदयदयितोऽथवा शातवाहननरेन्द्रः ॥ ६७ ॥

गाथासप्तशती ऊर्फ ७१० गाथांचा संग्रह हालसातवाहनानें केला, असें सप्तशतीच्या पहिल्या शतकाच्या तिसऱ्या गाथेंत हाल स्वतःच लिहितो. अर्थात्, हाल सातवाहनाच्या पूर्वी झालेले हे विक्रमादित्य व सातवाहननरेंद्र असले पाहिजेत. पैकीं, शकपूर्व १३५ व्या वर्षी शकादि म्लेच्छांचा ज्यानें कोरुर येथें पराभव केला आणि ज्याच्या नांवानें विक्रमसंवत् नर्मदेच्या उत्तरेस प्रचालित झाला, तोच हा विक्रमादित्य असावा. आणि शकयवनपल्हवादि म्लेछांचा पराभव करून गोब्राम्हणांचा प्रतिपाल करणाऱ्या अशा कोण्या तरी शातवाहनकुलोत्पन्न राजाचा उल्लेख सातवाहननरेंद्र या नावानें गाथेंत केलेला असावा. शातवाहन आणि शातकर्णि हे दोन शब्द एकच अर्थाचे वाचक असल्यामुळें, वायुपुराणांत तिसरें ज्याचें नांव येतें तो शातकर्णि हा सातवाहननरेंद्र असेल. नाणेघाटांत ह्याचें चित्र दिलेलें आहे. ह्मणजे शक० नंतर हाल झाला व त्याच्यापूर्वीच्या विक्रमादित्य व शातवाहन ह्या दोन पराक्रमी वीरपुरुषांचा उल्लेख त्यानें संग्रह केलेल्या गाथांतून येतो. हा हाल प्राकृत भाषांचा मोठा भोक्ता होता. पिटर्सननें बुंदीहून आणिलेल्या गाथासप्तशतीच्या प्रतीची समाप्ति येणें प्रमाणें दिली आहे (Peterson's 3rd Report):—

" राएण विरइआए कुन्तलजणवअइणेण हालेण ।
सत्तसई अ समत्तं सत्तममज्झासअं एअम् ॥

इति सप्तम शतकम् । इति श्रीमत्कुन्तलजनपदेश्वर प्रतिष्ठानपत्तनाधीश शतकर्णोपनामक द्वीपिकर्णात्मज मलयवतीप्राणप्रिय कालापप्रवर्तकशर्ववर्मधीसख मलय-

वस्तुपदेशपाण्डितभूत त्यक्तभाषात्रयस्वीकृतपैशाचिकपण्डितराजगुणाढ्यनिर्मित-भस्मीभवद्बृहत्कथावशिष्टसप्तमांशावलोकनप्राकृतादिवाक्यंचकप्रीत कविवत्सल हालाद्युपनामक श्रीसातवाहननरेंद्रनिर्मिता विविधान्योक्तिमयप्राकृतगीर्गुंफिता शुचिरसप्रधाना काव्योत्तमा सप्तशत्यवसानमगात् ॥ ''

ह्या समाप्तीतील हकीकत पूर्वपरंपरागत (कथासरित्सागरसदृश) आलेली असून विश्वसनीय दिसते. हींत महाराष्ट्री, मागधी, शौरसेनी, पैशाची व अपभ्रंश अशा पांच भाषांवर प्रेम ठेवणारा हाल राजा होता, असें ह्मटलें आहे. कातंत्रव्याकरणाचा प्रवर्तक **शर्ववर्म** व बृहत्कथा पैशाचींत लिहिणारा **गुणाढय ह्यांच्या** पदरीं होते असें हि ह्मटलें आहे. परंतु, ह्या बाहेरच्या शिफारसी झाल्या. खुद्द गाथासप्तशतींत प्राकृत भाषांवरचें आपलें प्रेम हालानें येणें प्रमाणें कटाक्षानें व्यक्त केलें आहे:—

[**महाराष्ट्री**]

अमिअं पाअडकव्वं पढिउं सोउं अ जे ण आणन्ति ।
कामस्स तत्ततन्तिं कुणन्ति ते कहँ ण लज्जन्ति ॥ २ ॥

गाथासप्तशती—शतक १

(**संस्कृत**)

अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति ।
कामस्य तत्वचिंतां कुर्वंति ते कथं न लज्जन्ते ॥

जिवंत व महाराष्ट्री मेलेली संस्कृत भाषा.

ह्या गाथेंत प्राकृतकाव्याला हाल अमृत ह्मणजे जिवंत ह्मणतो. अर्थात्, संस्कृतकाव्याला तो मृत किंवा मेलेलें समजतो हें उघड आहे.

महाराष्ट्रींत कोट्यवधि गाथा आमच्यापूर्वी झाल्या होत्या असें हि हा राजा नमूद करतो:—

(**महाराष्ट्री**)

सत्त सताइं कइवच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं सालंकाराणँ गाहाणम् ॥ ३ ॥

गाथासप्तशती—शतक १

(संस्कृत)

सप्तशतानि कविवत्सलेन कोटे मध्ये ।
हालेन विरचितानि सालंकाराणं गाथानाम् ॥

ह्मणजे शकपूर्व ७०० पासून शक ० पर्यंत महाराष्ट्रीत विस्तृत सारस्वत निर्माण झालें होतें, असें हाल ह्मणतो. गाथासप्तशतींत **(निर्णयसागरी)** दिलेल्या कवींची यादी पाहिली ह्मणजे हालाचें विधान अतिशयोक्तीचें नसून निव्वळ यथार्थ होतें, असें दिसून येतें.

गाथासप्तशतींत हालानें स्वतःच्या बऱ्याच गाथा व **विक्रमराजाची** एक गाथा (२।३४) दिली आहे. हा विक्रमराजा बहुश: प्रसिद्ध विक्रमादित्य असावा. ह्या च सुमाराला "सेतुबंध" नामक सर्वोत्कृष्ट प्राकृत काव्याचा कर्ता जो **कालिदास** तो झाला. प्रवरसेन राजानें काव्य रचलें व कालिदासानें तें सुधारलें, असें ह्या काव्याच्या पहिल्या उच्छ्वासकाच्या नवव्या गाथेंत ह्मटलें आहे.

(महाराष्ट्री)

अभिणवराआरद्धा चुक्कक्खलिएसु विहडिअपरिट्ठविआ ।
मेत्ति व्व पमुहरसिआ णिव्वोढुं होइ दुक्करं कव्वकहा ॥ ९ ॥

[संस्कृत]

अभिनवराजारब्धा च्युतस्खलितेषु विघटितपरिस्थापिता ।
मैत्रीव प्रमुखरसिका निर्वोढुं भवति दुष्करं काव्यकथा ॥

पहिला कालिदास संवत् २०– संवत् ११५

राजतरंगिणींत लिहिल्याप्रमाणें प्रवरसेन कलिवर्ष ३१५९-त राज्यावर आला. त्यावेळीं तो अभिनवराजा ह्मणजे गादीवर नवीन आलेला राजा असतांना, त्यानें सेतुबंधनामक प्राकृतकाव्य आरंभिलें आणि कालिदासाकडे सुधारण्यास दिलें. असलें श्रीमंतांचे काव्य सुधारून आद्यन्त साऱ्ख्या योग्यतेचें करणें जन्मापासून मरेपर्यंत मित्रत्व अबाधित ठेवण्याप्रमाणेंच अवघड आहे, अशी कालिदासानें उत्कृष्ट उपमा योजिली आहे. कलिवर्ष ३१५९ ह्मणजे विक्रमसंवत् ११५ येतो,

१ अभिज्ञानशाकुंतल, २ विक्रमोर्वशी व ३ मालविकाग्निमित्र, हीं

तत्कृत ग्रंथ.

तीन संस्कृतप्राकृत नाटकें ह्या कालिदासाचीं होत. पैकीं, मेळशाचा राजा अग्निमित्र आणि मालविका ह्यांचें ऐतिहासिक वृत्त ह्या कालिदासाला समीपतर असून, तें त्याच्या नाट्यकलेचा विषय होण्याजोगें होतें. विक्रमोर्वशीतील राजा विक्रम ऐतिहासिक विक्रमादित्याचें काव्यरूपक असण्याचा संभव आहे. अभिज्ञानशाकुंतलहि ह्याच कालिदासाचें असावें, असें त्यांतील शुद्ध सौरसेनीवरून वाटतें. मेघदूत जर ह्याचेंच असेल तर एतत्समकालीन जो अश्वघोष त्यानें त्याची नकल केली असेल. मग, एवढें मात्र कबूल करावें लागेल कीं,

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूल हस्तावलेपान्।

ह्या ओळींतील दिङ्नाग शब्द बुद्धधर्मानुयायी पांचव्या शतकांतला जो दिङ्नाग त्याचा वाचक नसून, इतर शब्दांप्रमाणें सहज तेथें पडला आहे आणि दिङ्नाग बौद्धाशीं त्या शब्दाचा संबंध जोडण्यांत टीकाकारांनीं केवळ पदरची मखलाशी केलेली आहे. परंतु, मल्लिनाथाची माहिती इतिहाससमर्थित आहे असें मानलें तर, हें मेघदूत काव्य दिङ्नागाचा समकालीन जो दुसरा कालिदास त्याच्या पदरीं बांधावें लागेल व अश्वघोषाचा नकल्या त्याला ठरवावा लागेल. कनिष्कानें जमविलेल्या बुद्धमंडळांत असणारा हा अश्वघोष कनिष्काच्या [संवत ०(Fleet) पासून संवत् ३४० (भांडारकर)] कोणत्याहि काळांत असला, तत्रापि ह्या पहिल्या कालिदासाच्या काळाला अवरोध होत नाहीं.

गाथासप्तशतींत [१–२१, १–६८ ह्या दोन गाथा कालिराअ व

गाथासप्तशतींत कालिदासाचा उल्लेख

कालइव ह्या प्राकृत नावांवर आहेत. त्या कालिदासाच्या असाव्या, असा बळकट संशय येतो. इतकेच कीं कालिदास असें नांव नाहीं. परंतु, 'ज्ञानदेव' बद्दल 'ज्ञानराज' असा पर्याय योजण्याची चाल फार पुरातन आहे, हें लक्ष्यांत घेतलें असतां, कालिराज ह्मणजे कालिदास असण्याचा संभव आहे.

काश्मीरचा प्रवरसेन विक्रम संवत् ११५–१४५

कालिदासाचा आश्रयदाता जो प्रवरसेन त्याच्या हि कांहीं गाथा सप्तशतींत दिल्या आहेत.

इतर अनेक कवींचा उद्धार गाथासप्तशतींत झालेला मागें सांगितलाच आहे.

२८ शकपूर्व १५० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत ३०० वर्षें राज्य करणाऱ्या ह्या शातवाहनांच्या अमदानींत महाराष्ट्री भाषेचा अत्यंत उत्कर्ष झाला. उत्कर्षाचें कारण शातवाहनांचा पराक्रम व राज्याविस्तार होय. पराक्रमाचें चिन्ह शातवाहनानीं स्थापिलेला शाकसंवत्सर असून, राज्यविस्ताराचें स्मारक महाराष्ट्री भाषेचा उपयोग इतर भाषांना मागें सारून सर्व भारतवर्षांत ग्रथलेखनांत होऊं लागला, हें होय. शाकसंवत्सर शक नांवाच्या म्लेछ लोकांनीं स्थापिला, असा भांडारकरादि विद्वानांचा समज आहे. परंतु, तो निराधार आहे, असें खात्रीनें ह्मणतां येण्यास प्रमाणें आहेत.

शकसंवत् शक, यवन, पारद, खश, खरोष्ट वगैरे म्लेछांनीं स्थापलेला नाहीं.

(१) प्रथम, धर्मकृत्यांत म्लेछांनीं स्थापिलेला काल भारतवर्षांत कधींहि मान्य झाला नाहीं व होणार नाहीं. फसली, अरबी, हिजरी, जलाली, इसवी वगैरे अनेक सन येथें आगंतुकांनीं सुरू केले, परंतु, धर्मकृत्यांत त्यापैकीं एकाचाहि प्रवेश झाला नाहीं. शाकसंवत्सराचा ज्याअर्थी धर्मकृत्यांत प्रवेश झालेला आहे, त्याअर्थी हा संवत्सर म्लेछांनीं सुरू केलेला नसला पाहिजे, हा निश्चय. (२) शककालाचा Vonones मूलोत्पादक धरला असतां, कनिष्काला इसवी २८३–३०६ त ढकलावा लागतो. कनिष्काला इसवी ३०० त आणिला ह्मणजे इसवीच्या पहिल्या शतकांतील अश्वघोषाला इसवी ३०० त ओढावा लागतो. परंतु, व्हानसंग, चिनी संयुक्तरत्नाकार, Record of Indian patriarchs, वगैरे चिनी ग्रंथांत कनिष्काचें अश्वघोषाशीं समकालीनत्व प्रख्यापिलेलें आहे (Takakusu on वसुबंधु in J. R. A. S. for 1906). तेव्हां, कनिष्काला इसवीच्या प्रारंभाच्या जवळ नेणें जरूर आहे. अर्थात्, व्होनोनिस शककालोत्पादक होऊं शकत नाहीं. (३) Maues व Gondophares हे समकालिन होते. पैकीं, Maues शक होता व Gondophares पारद (Parthian) होता. ह्या दोघांनीं कालगणना शककालानें केली, असें भांडारकरांचें ह्मणणें आहे. येथें असा विरोध येतो कीं, पारद शकांचा नायनाट

करणारा असून शकांचाच काल कसा चालवील? आपला काल सुरू करील. तेव्हां, Maues व Gondophares ज्या कालानें गणना करतात, तो भारतवासी तिसऱ्याच कोणातरी चक्रवर्ती व पराक्रमी राजाचा असला पाहिजे. तो बहुशः विक्रमसंवत् असावा (Fleet, J. R. A. S. for 1906) (४) शकसंवत् नर्मदेच्या दक्षिणेस प्रचलित आहे व उत्तरेस विक्रमसंवत् आहे. असें असून उत्तर हिंदुस्थानांत मथुरा, साकेत वगैरे स्थलीं राज्य करणारे म्लेछ शकसंवताचा उपयोग करित, असें ह्मणणें वस्तुस्थितिविरोधक होतें. प्रायः म्लेछ लोक ज्या प्रांतांत जात त्यां प्रांतांत प्रचलित असलेला काल प्रथम योजित. जसें, इंग्रज तीसचाळीस वर्षांपूर्वी फसली किंवा हिजरी सनानें हिंदुस्थानांत कालगणना करीत. शक, पारद, यवन, वगैरेंचीं राज्यें हिंदुस्थानांत फार वर्षे न टिकल्यामुळें, त्यांना आपले सन (असलेच तर) इकडे प्रचलित करण्याला प्रायः अवधि व स्वास्थ्य सांपडलें नाहीं. म्लेछ लोकांनीं शक काल स्थापिला नसावा, असें ह्मणण्यास ही इतकीं विरोधी कारणें आहेत. आतां शककाल शातवाहनराजांनीं नर्मदेच्या दक्षणेस स्थापिला, ह्या विधानाला पोषक अशीं कारणें देतों:—

शकसंवत् धर्म कृत्यांत योजतात, तस्मात् तो म्लेछ नाहीं.

(१) अत्यंत बलवत्तर कारण हें कीं, म्लेछांनीं सुरू केलेला कोणताहि काल हिंदू लोकांच्या धर्मकृत्यांत ग्राह्य धरला जाणें केवळ अशक्य आहे. अर्थात्, शककाल ज्याअर्थी धर्मकृत्यांत ग्राह्य धरला जातो, त्या अर्थी तो कोणा तरी हिंदू राजानें स्थापिलेला काल आहे.

शक शब्दाचे दोन अर्थ.

[२] युरोपियन व आशियाटिक विद्वान लोक शक ह्या द्वयर्थी शब्दानें चकलेले आहेत. शक ह्मणजे म्लेछ असा एक अर्थ सर्वत्र मान्य आहे परंतु शक या शब्दाच्या दुसऱ्या अर्थाकडे बहुतेकांनीं कानाडोळा केला आहे. दुसरा अर्थ हा. शक ह्मणजे शातवाहन अथवा शालवाहन राजे, अथवा त्या राजापैकीं कोणी तरी एक प्रख्यात शककर्ता किंवा कालकर्ता व्यक्ति. नाणेघाटांतील पांडवलेण्यांत जी सहा सनाम चित्रें कोरलेलीं आहेत त्यांत "कुमारो हकु सिरि" हें एका राजपुत्राचें नांव आहे. हा हकु शब्द सकु शब्दाचेंच [स चा ह होऊन] दुसरें रूप आहे. असा स

चा ह आंध्रभृत्यांच्या दुसऱ्या एका नांवात झालेला आहे. वायुपुराणांतल्या यादींतील सातवें नांव "हाला" चें आहे. हें नांव 'साल' असें हि प्रसिद्ध आहे ह्या "साला'चें च संस्कृत "शाल" होऊन, "शालो हालनृपेपिच," असें त्रिकांडशेषांत रूप आलेलें आहे. देशीनाममालेंत "साला-हणम्मि हलो" असें सादि रूप येतें. तात्पर्य, स व ह या उच्चारांचीं अद-लाबदल आंध्रभृत्यांच्या लेखांत होतें. हा सकु किंवा हकु राजपुत्र मोठा पराक्रमी असल्यामुळें, त्याची मूर्ति इतर पराक्रमी स्त्री पुरुषांबरोबर नाणे-घाटांत कोरलेली आहे. ह्या सातकर्णिपुत्र सकु राजपुत्रावरून सकुसंवत्सर सुरू झाला. सकु हें रूप १ शक १०४९ तील शिलारांचें ताम्रपट (Jbbras for 1904), २ शक ११९५ तील पंढरपुरच्या चौऱ्याशीच्या शिलालेखांत सहासातदां [ग्रंथमाला], ३ शत १२३३ तलि चोख्यामेळ्याच्या शिलालेखांत (ग्रंथमाला), ४ शक १२८९ तील नागांव येथील शिलाले-खांत [ग्रंथमाला], शाक १३१९ तील मठ येथील शिलालेखांत [म. इ. सा. खंड ८, प्रस्तावना, पृष्ठ ३३], व इतर अनेक स्थलीं आलेला आहे.

सात=साक (३) अशोकाच्या वेळीं दक्षिणेंत रट्ट, सत्त, आंध्र व भोज असें पश्चिम, दक्षिण, पूर्व व उत्तर दिशेस क्षत्रिय वसाहत करून व अनार्य लोकांना जिंकून होते. त्या पैकीं, सतिय किंवा सत्त किंवा सलिय ह्मणून जे क्षत्रिय होते त्यांचेच नांव सातवाहन या शब्दां-तील 'सात' या अवयवांत दृष्टीस पडते. ह्या सात शब्दाचीं दोन रूपें असत; एक साल व दुसरें साक. साक (किंवा सक) रूप मढरीपुत सक-सेन (संस्कृत शकसेन) ह्या नावांत गोचर होतें. नाणेघाटांतील सहा चित्रांत एका चित्राचें नांव "महारठी" आहे. ह्या रठी किंवा रट्टाची मदत घेऊन सत्त किंवा सात किंवा साल किंवा साक यांनीं म्लेछांचा पराभव केलेला आहे. हा सत्तिअ शब्द शक्तिक, सक्तिअ अशा परंपरेनें उद्भवलेला आहे.

(१) शक्त=सत्त=सात=साल (संस्कृत शाल, संस्कृत अपभ्रंश शालि)

(२) शक्त = सक्क = साक { संस्कृत शाक, शाक हें विशेषण सम-जून त्याचें मूळ प्रकृति शक, अशी अज्ञ संस्कृतज्ञांची व्युत्पति. }

मुक्त = मुक्क, मुत्त
रक्त = रत्त, रग्ग
वगैरे क्त ची त्त किंवा क्क अशा अंताचीं दुहेरीं रूपें महाराष्ट्रींत व महाराष्ट्रीच्या अपभ्रंशांत होतात.

[४] साल [वृक्षविशेष] वृक्षाला महाराष्ट्रांत साक, साग ह्मणण्याचा परिपाठ पुरातन आहे. डोंगरावरील लोक तर साक असाच उच्चार करतात ह्मणजे ल चा क महाराष्ट्रींत व मराठींत होतो. शातपर्ण किंवा सप्तपर्ण=सातवण्ण किंवा सत्तवण्ण=सातवाण=साअवाण=साकवाण=सागवाण.

[५] पुराणांत हि परंपरा अशीच सांगितली आहे.
शातवाहन राज्याच्या जन्मापासून शालिवाहनशककाल सुरूं झाला अशी पौराणिक परंपरित माहिती आहे. ज्योतिषांची हि परंपरित माहिती अशीच आहे. मुहूर्तमार्तंडाच्या शेवटीं:—

त्र्यंकेंद्रपरिमिते वर्षे शालिवाहनजन्मतः ॥

असा उल्लेख आहे. अच्युतरायाच्या हरिहर येथील शक १४६० तील शिलालेखांत "शालिवाहननिर्णीतशकवरुषक्रमागते" असे शब्द आहेत. "शालिवाहनापासून ह्मणजे शालिवाहन राजाच्या जन्मापासून निघणाऱ्या" असा "शालिवाहननिर्णीत" ह्या समस्तपदाचा अर्थ आहे. मजजवळ शक ४१० तील ताम्रपटांत "साळीवान सक" असे शब्द आहेत. गुर्जरराजा दुसरा दड्ड याच्या लेखांत ३८० ही शकसंवत्सरानेंच गणना केलेली आहे. तात्पर्य, शक हें हिंदुराजाचें नांव आहे, अशी भावना व स्पष्ट माहिती परंपरेनें ह्या देशांत आहे ज्याच्या जन्मापासून ही कालगणना सुरूं झाली, तो बहुशः कुमार हकु अथवा सकु सातवाहन असावा. सातवाहनसकवरुस ह्मणजे शातवाहनवंशांतील शक अथवा सक अथवा सकु अथवा हकु राजपुत्राच्या किंवा राजाच्या जन्मापासून धरलेलें वर्ष.

२९ शककाल, शाककाल, शकनृपकाल, शातवाहनशककाळ, शालिवाहन शक, सकु, सके, शाके साळिवान सके अशा नाना रूपांनीं हा काल उल्लेखिलेला सांपडतो व हीं सर्व रूपें शक्क ह्या मूळ शब्दाचे अपभ्रंश

आहेत. दक्षिणेकडील लोक कृष्णेंत किंवा गोदेंत स्नान करतांना परम भक्तीनें "शालिवाहनशका" चा जो उच्चार करतात, तो पवित्र व अम्लेछ आहे, अशा समजुतीनें करतात. सोंवळ्यांत व धर्मकृत्यांत म्लेच्छ शब्द उच्चारण्याची किळस हिंदुलोकांना फार प्राचीन काळापासूनची आहे [तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेछितवै] ती चाल शकनामक म्लेछांच्या क्षणिक अमदानींत त्यांनीं सोडली असेल, हें कालत्रयी हि संभवत नाहीं. शककाल म्लेछस्थापित नाहीं, हिंदुस्थापित आहे, एवढें गृहीत धरून पुढें चालण्यास, हें एकच कारण बस आहे.परंतु, आर्यांचा व म्लेछांचा बेटी व्यवहार होत असे, आर्य धर्मकृत्यांत म्लेछकाल योजीत, वगैरे बाटेगिरीच्या कल्पना पसरविण्यांत भूषण मानणाऱ्या शोधकांना असले विपरीत अपसिद्धान्त फारच गोड वाटतात, असें दिसतें. अपसिद्धांन्ताना पोषक असा दुसरा एक असाच शब्द आहे. तो शब्द

क्षत्रप शब्द फारसी नाहीं.

"क्षत्रप" हा होय. डा. भांडारकर हा शब्द Persian [?] 'Satrap' शब्दापासून संस्कृतांत 'क्षत्रप' या रूपानें आला, असें स्वच्छ सांगतात. [History of Dekkan, Section V]. Persian ह्मणजे Modern Persian तर नव्हेच. तेव्हां, Persian ह्मणजे Old-Persian असा डाक्टरांचा गर्भितार्थ असावा. Modern Persian इसवीच्या १० व्या शतकापासून आतांपर्यंतची समजण्याची चाल आहे; व Old Persian चवथ्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंतची फारसी भाषा, असा संकेत आहे. त्यापूर्वी पाल्हवी, आवेस्ती वगैरे भाषा होत्या. त्यांत

क्षत्रपतिशब्द ब्राह्मणांत व संहितेंत येतो.

हा शब्द 'षोइत्रपैनि" अशा रूपानें येतो. परंतु, हा शब्द तैत्तिरीय संहितेंत व ब्राह्मणांत [तैत्तिरीय संहिता, प्रथमकांड, अष्टमप्रपाठक, अनुवाक १४ व तैत्तिरीय ब्राह्मण प्रथमकांड, षष्ठःप्रपाठकः] " क्षत्राणां क्षत्रपति रसि, " " क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति । " वगैरे स्थलीं आवेस्त्याच्या पूर्वीपासून येत आहे. तेव्हां हा शब्द फारशीतून किंवा आवेस्तीतून उसना घेतलेला नाहीं; मूळ संस्कृतांतला च आहे. संस्कृतांतून आवेस्तींत उसना घेतला असण्याचा संभव मात्र जास्त आहे. क्षत्रपति शब्द पंजाब व अफगाणिस्थान ह्या प्रांतांत बोलल्या जाणाऱ्या पैसाची उच्चारांत सत्रप, सत्रपति, असा होऊन

"क्षत्रप" अशा रूपानें ग्रीक, पल्हव वगैरे लोकांत प्रचलित झाला. क्षत्रप व महाक्षत्रप या शब्दांची अशी परंपरा असल्यामुळें, एखाद्या शातवाहनाची बायको एखाद्या हिंदू क्षत्रपाची किंवा महाक्षत्रपाची मुलगी असून, म्लेंच्छ नसूं शकेल. क्षत्रप, महाक्षत्रप, ह्या हिंदुस्थानांत, विशेषतः पश्चिम हिंदुस्थानांत त्या काळीं प्रचलित असलेल्या पदव्या म्लेच्छ उडाणटप्पूंनीं घेतलेल्या आहेत. क्षत्रपति याचा अपभ्रंश होउन छत्रपति असा शब्द पश्चिम हिंदुस्थानांत हजारो वर्षे प्रचलित होता व तो तीनशें वर्षांमागें शिवाजीच्या बिरुदावलींत प्रविष्ट होऊन, अद्याप हि अजरामर आहे. ह्या क्षत्रपति, छत्रपति शब्दाचा उल्लेख सी-यू-कींत (Beals' Translation) आला आहे.

क्षत्रपति शब्द सी-यू-कींत येतो.

नरपति, हयपति, गजपति व क्षत्रपति, असे चार प्रकारचे राजे हिंदुस्थानांत असून, पश्चिम हिंदुस्थानांतील राजांना क्षत्रपति, छत्रपति, ही पदवी लावतात, असें सी-यू-कींत (A. D. 600) ह्मटलें आहे. शिवाजी पश्चिम हिंदुस्थानांत झाला, तेव्हां त्याला क्षत्रपति-छत्रपति ही पदवी इतिहासोक्त, शास्त्रोक्त व रुढियुक्त मिळाली, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. व्युत्पत्तीची चूक झाल्यामुळें, डाक्टरांनीं म्लेछांचीं आर्यांशीं लग्नें लावून दिलीं आहेत!

क्षत्रपति-छत्रपति ही पश्चिम हिंदुस्थानचा राजा जो शिवाजी त्याची पदवी होते.

२० विद्वज्जनचकोरचंद्र अशा ह्या महाराष्ट्री प्राकृत भाषेला शिरसा प्रणाम करणाऱ्या शातवाहनांची ऊर्फ शाकराजांची रियासत शक १५० पर्यंत चालली. शकपूर्व १५० त सीमुख शातवाहनानें सुंग व काण्वायन वंशांचा नाश करून मगधाचें सिंव्हासन स्वतःच बळकाविलें. तेव्हां पासून शकोत्तर १५० पर्यंत शातवाहनांची छाप उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांत चांगली बसलेली होती. ती इतकी कीं, त्यांच्या राज्याला तीन समुद्रांचा—पूर्व, पश्चिम, दक्षिण—स्पर्श होतो, अशी ह्मणच पडून गेली. ह्या राजकीय छापीबरोबर त्यांच्या भाषेची ह्मणजे महाराष्ट्रीची हि छाप भारतवर्षांत सर्वत्र बसली. कालिदास माळव्यांत व काश्मीरांत राहत असे, परंतु त्याच्या नाटकांतील प्राकृत भाषा

सातवाहनांच्या साम्राज्याबरोबर महाराष्ट्रीचें साम्राज्य.

अंशतः महाराष्ट्री आहे. गाथासप्तशतींत दिलेली विक्रमराजाची गाथा किंवा काश्मीरच्या प्रवरसेनाची गाथा किंवा काश्मीरस्थ प्रवरसेन–विरचित सेतुबंधाची भाषा महाराष्ट्रीच आहे. राजकीय साम्राज्याबरोबर व वजनाबरोबर भाषेचें हि साम्राज्य व वजन वाढतें. इसवीच्या १७ व्या व १८ व्या शतकांत यूरोपांत सर्वत्र फ्रेंच भाषेचें जसें साम्राज्य झालें किंवा एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत जसें परक्या इंग्रेजीचें साम्राज्य झालेलें आहे, तोच प्रकार शक पूर्व १५० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत व पुढें हि कांहीं काल महाराष्ट्रीचा झाला. पेशव्यांच्या अमदानींत खुद्द दिल्लीचे पातशाहा मराठी लिहूं व बोलूं लागले आणि कायथ लोक व रजपूत राजे मराठी मायने घोकूं लागले किंवा म्हैसूरचे कानडीअप्पा मराठींत हिशाब ठेवूं लागले. हा सर्व प्रभाव राजकीय साम्राज्याचा व सामर्थ्याचा होय.

शातवाहनांच्या साम्राज्याची धूळधाण–तत्समवेत महाराष्ट्री भाषेचा पडित काळ.

३१ शक १५० नंतर शातवाहनांचें साम्राज्य नष्ट झालें. विशिष्ट कारण काय तें माहित नाहीं. नित्याप्रमाणें अंतस्थ दौर्बल्य व बहिःस्थ अनार्यांचें प्राबल्य हीच कारणें असावीं. शातवाहनांच्या आपूर्वपश्चिमसमुद्र राज्यांत लहान मोठे संस्थानिक होते. त्या पैकीं महाराष्ट्राच्या उत्तरेस व पश्चिमेस कांहीं राष्ट्रकूट होते त्यांनीं बंड केलें. चेदिदेशांत कलचूरींनीं आपला शक सुरू केला (शक १७०). दक्षिणेंत कदंबांनीं व म्लेंछ पल्लवांनीं आपापलीं स्वतंत्र संस्थानें स्थापिलीं. अभीर, पिंडार, पुलिंद, शक, वगैरेंनीं हि दंगे माजवले. अशी शातवाहनांच्या राज्याची शोचनीय वाताहत झाली. त्याबरोबर महाराष्ट्री भाषेला हि पडितकळा लागली. शक १५० पासून शक ४५७ पर्यंत सुमारें तीनशें वर्षें महाराष्ट्रांत कोणी चक्रवर्ती राजा नव्हता; लहान लहान संस्थानें व मवास होते. नर्मदेच्या उत्तरेस शक २५० च्या सुमारास गुप्तांचें साम्राज्य सुरू झालें. समुद्रगुप्ताच्या जयस्तंभांत (शक २४६—२९६) दक्षिणेतील कांहीं संस्थानिकांचीं नांवें येणेंप्रमाणें दृष्टीस पडतात (Fleets गुप्त inscriptions).

शक १५०–४५० पर्यंतचे महाराष्ट्रांतील कित्येक संस्थानिक.

	राजा	देश
१	महेंद्र	कोसल (रायपूर–संबळपूर)
२	व्याघ्रराज	महाकांतार (विंध्याद्रीच्या आसपासचा डोंगराळ मुलूख)
३	मंटराज	केरल (मलबार)
४	महेंद्र	पिष्टपुर (पिठापूर–मद्रास)
५	स्वामिदत्त	कोट्टूर (नाशिक, कोटरे)
६	दमन	एरण्डपल्ल (एरंडोल–खानदेश)
७	विष्णुगोप	कांची (कांचीवरम्)
८	नीलराज	अवमुक्त [अनभिज्ञात]
९	हस्तिवर्म	वेंगी [वारंगल–मछलीपट्टम्]
१०	उग्रसेन	पालक [अनाभिज्ञात]
११	कुबेर	देवराष्ट्र [कऱ्हाड–सातारा जिल्हा, सध्याचें देवराष्ट्रें, येथें जुने अवशेष फार आहेत.]
१२	धनंजय	कुस्थलपुर [कोठलूर]

पैकीं व्याघ्रराज, स्वामिदत्त, दमन व कुबेर हे संस्थानिक विंध्याद्रि, नाशिक, खानदेश, व कऱ्हाड या प्रांतांभोवतीं शक २५०–३०० च्या सुमारास राज्य करीत होते, आणि गुप्तांना कदाचित् करभार देत होते.

महाराष्ट्रीचा ऱ्हास व अंत.

ह्या संस्थानिकांची वजनदारी बेताचीच पडल्यामुळें, महाराष्ट्री भाषेचा बोज रहावा तसा राहिला नाहीं व ती भाषा उत्तरोत्तर मागसत चालली. शातवाहनांच्या कारकीर्दींत पैठण हें प्राकृत विद्वानांचें व सरस्वतीभक्तांचे माहेरघर बनलें होतें. तें ह्या तीनशें वर्षांत मोडून, शक ४५० च्या सुमारास महाराष्ट्री भाषा व सारस्वत ह्यांचा अंत झाला.

१२ शक १५० पासून शक ४५० पर्यंतच्या अवधींत महाराष्ट्री भाषा अपभ्रष्ट झाली. नागर महाराष्ट्रीचे पुरस्कर्ते जे शातवाहन राजे आणि तदाश्रित विद्वान व प्रतिभासंपन्न ग्रंथकार त्यांचे नियमन नाहींसें झाल्याबरोबर महाराष्ट्री भाषा सर्वस्वीं अनागर लोकांच्या हातांत गेली

अपभ्रंश.

आणि अपभ्रष्ट झाली. नागर महाराष्ट्री ऐन रंगांत असतां, अनागर अपभ्रंश केवळ खालच्या प्रतीच्या अनागर लोकांत होता. ह्या अपभ्रंशाची परंपरा फार पुरातन आहे. म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः, तस्मान्नब्राह्मणो म्लेच्छेत्, वगैरे इशारे शतपथश्रुतींतून सांपडतात. ह्मणजे ब्राह्मणकालीं संस्कृत उच्चारांचे अपभ्रष्ट उच्चार म्लेच्छादि अनार्य लोक व त्यांच्या संसर्गानें खालच्या प्रतीचे आर्य लोक करूं लागले होते, असा अर्थ होतो. हा म्लेच्छकृत व अनागरार्यकृत अपभ्रंश स्वतंत्र भाषेच्या योग्यतेला ब्राह्मणकालीं आला नव्हता. परंतु कालान्तरानें त्याची व्याप्ति समाजांत अतोनात होऊन, ती प्रकट–पअड पअल–पाल–पाली [स्त्रीलिंग] भाषेच्या रूपानें प्रसिद्ध झाली. ह्याच सुमाराला शौरसेनी, मागधी, पैशाची व महाराष्ट्री, ह्या हि प्रकट ऊर्फ अपभ्रष्ट भाषा निरनिराळ्या प्रांतांत सुरू झाल्या. ह्या प्रकट भाषा बहुजन मान्य झाल्यावर त्यांना अपभ्रंशाच्या वर्गांतून काढून स्वतंत्र भाषांच्या मान्य वर्गांत घालणें वैय्यकरणांना इष्ट दिसलें, व त्यांना प्राकृत भाषा असें अभिधान प्राप्त झालें. संस्कृत व प्राकृत असे आर्यभाषेचे दोन मान्य पोटभेद झाले; आणि ह्यांच्या खेरीज जें अपभाषण त्याला अपभ्रंश ह्मणूं लागले. सारांश, अपभ्रंश व्याप्तिमान् झाला ह्मणजे त्याला स्वतंत्र भाषा ह्मणावयाचें व त्या नव्या झालेल्या स्वतंत्र भाषेचा जो दुसरा अपभ्रंश त्याला अपभ्रंश ह्मणावयाचें, असा वैय्याकरणी प्रघात प्रचलित झाला.

प्राकृतं संस्कृत चैतदपभ्रंश इति त्रिधा ॥

३२ कांहीं काल संस्कृत, आणि मागधी, शौरसेनी, पैशाची व महाराष्ट्री ह्या पांच मुख्य भाषा असून, अपभ्रंश हा स्वतंत्र भाषाभेद ह्मणून गणला जात नव्हता. परंतु कालान्तरानें संकृत व ह्या चारी प्राकृत मागसत जाऊन, अपभ्रंशांचे व प्राकृत पोटभाषांचे राज्य सुरू झालें. मागधी–अपभ्रंश, शौरसेनी–अपभ्रंश, पैशाची–अपभ्रंश व महाराष्ट्री–अपभ्रंश, असे चार मुख्य अपभ्रंश प्रचलित झाले. शक १५० च्या सुमाराला शालिवाहनांचें महाराष्ट्रांतील साम्राज्य नष्ट झाल्यापासून शक ४५० त चालुक्यांचे साम्राज्य सुरू होईतोंपर्यंत महाराष्ट्री–अपभ्रंश महाराष्ट्रांत प्रचलित होता. नर्मदेच्या उत्तरेस मौर्यांचें साम्राज्य शकसंवतापूर्वी सुमारें दीडशें वर्षांच्या सुमारास नष्ट झालें. तेव्हांपासून शक २०० च्या सुमाराला गुप्तांचें सा-

मागधी-अपभ्रंश, शौरसेनी-अपभ्रंश, पैशाची—अपभ्रंश, व महाराष्ट्री-अपभ्रंश.

[illegible] [illegible] होईतोंपर्यंत मागधी-अपभ्रंश, शौरसेनी-अपभ्रंश व पैशाची-अपभ्रंश नर्मदेच्या उत्तरेस प्रचलित झाले. अपभ्रंशाचे हे चार भाषापरत्वें भेद झाले; प्रांतपरत्वें व जातिपरत्वें जे भेद झाले त्यापैकीं कित्येकांचीं नांवें येणें प्रमाणें:—१ शाकारी, २ ढक्की, ३ दाक्षिणात्य ४ चूलिकापैशाची, ५ चांडाली, ६ आभीरी, ७ अवंतिजा, ८ प्राच्या, ९ पांचाली, १० मालवी, ११ गोडी, १२ ओड्री, १४ कालिंगी, १५ कार्नाटकी, १६ द्राविडी, १७ गुर्जरी, १८ अर्धमागधी. शक, यवन, किरात, दर्द, खश, पल्लव, वगैरे पिशाच लोक शकपूर्व १५० पासून सुमारें शक ४५० पर्यंत भरतखंडांतील निरनिराळ्या भागांत राज्यकर्ते या नात्यानें पसरले होते. तत्संबंधानें पैशाची भाषेचे ११ भेद प्राकृत वैय्याकरणांनीं उल्लेखिलेले आहेत.

कांचीदेशीयपांड्ये च पांचालगौडमागधम् ।
व्राचडं दाक्षिणात्यं च शौरसेनं च कैकयम् ।
शाबरं द्राविडं चैव एकादश पिशाचकाः ।

सारांश सुमारें शक ४५० पर्यंत पांचपंचवीस अपभ्रंश भरतखंडांत उत्पन्न झाले. पैकीं, अवंतिज अपभ्रंशासंबंधानें एक बाब येथें नमूद करतों. प्रो· परशुरामपंत पाटणकर, बनारस, यांनीं गेल्या वर्षी उज्जनी प्रांतांतील रांगडी बोलीच्या व्युत्पत्तीवर एक लहानसा निबंध लिहून, त्यांत असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, मराठी व रांगडी ह्यांचा कांहीं तरी संबंध आहे. कोणता विशिष्टसंबंध आहे तें, मात्र, त्यांनीं नीट उलगडून दाखविलें नाहीं. अवंतिजा भाषेची नात सध्याची रांगडी भाषा आहे. त्या अवंतिजा भाषेची उत्पत्ति येणेंप्रमाणें:—

आवंती स्यान्माहाराष्ट्री-शौरसेन्यास्तु संकरात् ॥
(मार्कंडेय in pischel's Grammatik)

तेव्हां, महाराष्ट्रीचे कांहीं गुण रांगडींत दिसावे, हें रास्तच आहे.

३४ ह्या पांचपंचवीस अपभ्रंशांतून महाराष्ट्री-अपभ्रंशाशीं प्रस्तुत स्थळीं विशेष कर्तव्य आहे. हा अपभ्रंश शातवाहनसाम्राज्याच्या अंतापासून म्हणजे सुमारें शक १५० पासून चालुक्यांच्या साम्राज्याच्या प्रारंभापर्यंतच्या म्हणजे शक ४५० च्या पर्यंतच्या काळामध्यें उदयास आला. त्याचें स्वरूप

कसें होतें, तें मुख्यत: हेमचंद्राच्या सिद्धहेमचंद्रम् नांवाच्या व्याकरणाच्या ३२९ पासून ४४६ पर्यंतच्या सूत्रांवरून कळतें. हेमचंद्राची हयात शक १०१० पासून शक १०९४ पर्यंत होती. ह्या वेळीं महाराष्ट्री-अपभ्रंश महाराष्ट्रीतील लोक बोलत असत कीं काय? ह्या प्रश्नाला, नाहीं, असें स्वच्छ उत्तर देतां येण्याला साधनें आहेत. तीं हीं:—शक १०५१ तील अभिलषितार्थचिंतामणींतील पदें जिला मराठी भाषा ह्मणतात व जी ज्ञानेश्वर बोलत व लिहित असे तींत आहेत. शक ९०५ तील चामुंडरायाचा शिलालेख हि मराठी भाषेंतच आहे. शक ६५८ तील चिकुर्डे येथील लेखाची भाषा हि मराठी आहे. इतकेंच नव्हे तर, शक ४१० तील मंगळवेढें येथील ताम्रपट हि मराठी भाषेंतला आहे. ह्मणजे मराठी भाषा ह्मणून ज्या भाषेला आपण ह्मणतों, तिच्यांतील अत्यंत जुना लेख शक ४१० पर्यंत गेलेला आहे. आतां, इतकें उघड आहे कीं, शक १०५१ तल्या मराठी भाषेच्या रूपाहून तत्तत्पूर्वीच्या लेखांची भाषा उत्तरोत्तर जास्त जास्त जुनाट आहे. परंतु ह्या सर्व लेखांतील भाषा मराठी आहे, अपभ्रंश नाहीं. ह्याचा अर्थ काय होतो? ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, महाराष्ट्री—अपभ्रंश शक ४०० च्या सुमारास संपून, मराठी भाषेला प्रारंभ झाला व हेमचंद्रानें ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण रचिलें तो अपभ्रंश त्याच्या कालीं मृत होता. मराठी भाषा शक ६०२ पासून शक ११२८ पर्यंत महाराष्ट्रांत चालू होती, ह्या बावीला दुसरा हि अवांतर पुरावा आहे. ह्या अवधींतील चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलार, यादव वगैरे महाराष्ट्रांतील राजांचे जे संस्कृत ताम्रपट आहेत त्यांतून स्थळोस्थळीं अस्सल मराठी शब्द सांपडतात. शक ६०२ तील विक्रमादित्य सत्याश्रयाच्या ताम्रपटांत "पन्नास" हा शब्द आलेला आहे. हा शब्द महाराष्ट्रीप्राकृतांतील किंवा महाराष्ट्री-अपभ्रंशांतील नाहीं. महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत पण्णासं, पण्णासा, पन्ना, अशीं रूपें येतात. शक ६०२ पासून शक ११२८ पर्यंत ताम्रपटांतून आलेल्या अस्सल मराठी शब्दांची यादी प्रभातमासिकांतील पाटण येथील शक ११२८ तील शिलालेखांत दिली आहे. तात्पर्य, मराठी शक ४०० च्या सुमारास सुरू झाली, हें अस्सल पुराव्यानें

महाराष्ट्री—अपभ्रंश शक ४०० च्या सुमारास मृत झाला.

सिद्ध आहे व हेमचंद्रानें ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण रचलें तो अपभ्रंश शक ४८० च्या सुमारास मृत झाला होता, असें ह्मटल्यावांचून गत्यन्तर नाहीं.

३५ मराठी भाषा शक ४०० च्या सुमारास सुरूं होईतावत्कालपर्यंत भाषांची परंपरा माझ्या मतें येणेंप्रमाणें दिसतेः—

संस्कृत.
- ऋषिः—वैदिक भाषाः—शकपूर्व १०,००० पासून शकपूर्व ३०००.
- पाणिनिः—ब्राह्मण भाषाः—शकपूर्व ३००० पासून शकपूर्व १५००.
- पतंजलिः—संस्कृत भाषाः—शकपूर्व १५०० पासून शकपूर्व २००.

प्राकृत.
- पाली भाषाः—शकपूर्व १५०० पासून शकपूर्व ४००
- सौरसेनी भाषाः—शकपूर्व १५०० पासून शकोत्तर १५०
- मागधी भाषाः—शकपूर्व ५०० पासून शकोत्तर १५०
- पैशाची भाषाः—शकपूर्व ५०० पासून शकोत्तर १५०
- महाराष्ट्री भाषाः—शकपूर्व १००० पासून शकोत्तर १५०

प्राकृतिक.
- सौरसेनी—अपभ्रंश
- मागधी—अपभ्रंश
- पैशाची— ,,
- महाराष्ट्री— ,,

वगैरे — शक ० पासून शकोत्तर ४५० पर्यंत

प्राकृतिकोद्भव.
- ब्रज
- मैथिल
- बंगाली
- ओढी
- काश्मिरी
- नेपाली
- पंजाबी
- सिंधी
- गुजराथी
- रांगडी
- मराठी

वगैरे — शक ४०० पासून आतांपर्यंत ह्मणजे शक १८३० पर्यंत.

कालाचे आंकडे कित्येक स्थलीं शंभर दोनशें वर्षें अलीकडे पलीकडे होऊं शकतील, हें सांगावयास नको. एक बाब, मात्र, पूर्णपणें निश्चित आहे. ती ही कीं, मराठी भाषा शक ४०० च्या सुमारास सुरू झाली. येथें एक गोष्ट लक्ष्यांत घेतली पाहिजे. पूर्वभाषा प्रचलित असतांनाच उत्तरभाषा अपभ्रंश ह्या नात्यानें सुरू झाल्या होत्या. ह्मणजे ब्राह्मण–संस्कृत प्रचलित असतांना पाली भाषा अपभ्रंश ह्मणून सुरू झाली व ब्राह्मण–संस्कृत प्रचारांतून गेल्यावर तत्स्थानीं अधिष्ठापित झाली. पालीभाषा प्रचलित असतांना, मागधीभाषा अपभ्रंशरूपानें सुरू झाली व पालीभाषा आटोपल्यावर तत्स्थानापन्न झाली. तसेंच, महाराष्ट्री भाषा चालू असतांच महाराष्ट्री—अपभ्रंश सुरू झाला व महाराष्ट्री नष्ट झाल्यावर तिची जागा त्यानें पटकाविली महाराष्ट्री–अपभ्रंश चालू असतांच मराठी सुरू झाली व तो मेल्यावर त्याची जागा मराठीनें व्यापिली.

पूर्व भाषा असतांनाच उत्तर भाषा अपभ्रंश ह्मणून सुरू होते.

एका भाषेच्या स्थलीं दुसरी भाषा येत असतांना, आणीक एक चमत्कार दृष्टयुत्पत्तीस येतो. नवी अपभ्रष्ट भाषा आस्ते आस्ते लोकमान्य होत असतांना, जुनी मुमूर्षु भाषा कांहीं काल प्रतिष्ठित ग्रंथकार व लोक लिहीत व बोलत असतात. पाली, शौरसेनी, महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा लोकमान्य होत असतांना, ब्राह्मण–संस्कृत व पातंजल–संस्कृत प्रतिष्ठित लोकांत प्राचलित होतेंच. अपभ्रंश सुरू होत असतां, महाराष्ट्री-प्राकृत प्रातिष्ठित ग्रंथकार लिहीतच असत. आणि मराठी उदयास येत असतांना शतक-दोन शतक अपभ्रंशाला प्रतिष्ठित ग्रंथकार विसरले नव्हते. संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश, ह्यांचा लोप झाला असतां हि, शक ४०० च्या नंतरचे नाटककार ह्या तिन्ही भाषा प्रतिष्ठित ह्मणून आपल्या नाटकांत योजीत असत, व अप्रतिष्ठित ज्या मराठी वगैरे भाषा त्यांचें नांव ही काढीत नसत. प्रतिष्ठित ग्रंथकार जुन्या मेलेल्या भाषांना चिकटून राहतात, ह्या विधानाला पोषक अशीं दोन प्रमाणें देतों. प्रथमः पतंजलीचें जें संस्कृत तेंच भवभूति, हर्ष,

उत्तर भाषा लोकमान्य होत असतांना, पूर्वभाषा कांही काल टिकाव धरून रहाते.

हेमाद्रि, वगैरेंचें संस्कृत आहे. तसेंच कालीदासाचें जें प्राकृत तेंच हेमचंद्राचें प्राकृत आहे. ह्मणजे हे प्रतिष्ठित उत्तरकालीन ग्रंथकार मेलेल्या भाषा योजीत आहेत, हें स्पष्ट आहे. द्वितीय: शूद्रक, विशाखदत्त, बाण, श्रीहर्ष, नारायणभट्ट, जयदेव, भवभूति, इत्यादि नाटककार, महाराष्ट्र, माळवा, काश्मीर, ओदिया, प्रयाग, इत्यादि निरनिराळ्या प्रांतांत रहाणारे असून, सर्वच महाराष्ट्री, शौरसेनी, अपभ्रंश, वगैरे भाषा योजतात. शिवाय; प्राकृतांत काव्य रचतांनां महाराष्ट्रीचा उपयोग करावा व गद्य बोलतांनां शौरसेनी वापरावी, वगैरे नियम साहित्यग्रंथकार देतात; मग नाटककार कोणत्या हि प्रांतांतला असो व श्रोतृवर्ग वाटेल त्या प्रदेशांतला असो. ह्याचा अर्थ काय? उदाहरणार्थ, मथुराप्रांतांतील लोक श्रीहर्षाच्या वेळीं काय दोन भाषा बोलत होते, काव्याकरितां महाराष्ट्री व गद्याकरितां शौरसेनी? तसेंच, नाटकांवरून असें दिसतें कीं, नायक संस्कृत बोलतो, नायिका महाराष्ट्रींत गाते व शौरसेनींत बोलते, सेवक मागधींत विनंती करतो, मेव्हणा शाकारींत बकतो, चोर ढक्की बोलतात व चांडाल चांडाली वापरतात, आणि ह्या सर्व भाषा एकाच घरांत चालतात. तेव्हां, हा प्रकार काय आहे? शकसंवताच्या प्रारंभी होऊन गेलेला कालीदास एकाच पात्राच्या तोंडून महाराष्ट्री व शौरसेनी अशा दोन भाषा वदवतो, हें देखील जरा चमत्कारिकच आहे. परंतु, त्या कालीं महाराष्ट्री भाषा उन्नत व नागर स्थितीप्रत पावून शातवाहनराजांच्या पाठिंब्यामुळें भरतखंडांत सर्वत्र मान्य व ग्राह्य झालेली होती. तेव्हां, महाराष्ट्रबाह्य प्रांतांत हि तिचा प्रचार स्त्रीपुरुषांत अव्याहत होता, असें समजून चालतां येईल. परंतु शकाच्या पांचव्या शतकाच्या पुढें झालेले जे बाण, श्रीहर्ष, इत्यादि नाटककार ते हि महाराष्ट्री, शौरसेनी वगैरे एकाहून जास्त भाषा एकाच पात्राच्या तोंडीं घालतात, हा चमत्कार कोठला? शकाच्या पांचव्या शतकाच्या सुमारास महाराष्ट्री भाषा मरून दोनतीनशें वर्षें झालीं होतीं व अपभ्रंश मुमूर्षुदशेंत होता, हें तर शक ४१० तील मराठी शिलालेखावरून स्पष्ट आहे. तेव्हां बाण, श्रीहर्ष वगैरे कवी गतानुगतिकन्यायानें मृतसंस्कृताप्रमाणेंच, मृत महाराष्ट्री, मृत शौरसेनी व मुमूर्षु अपभ्रंश योजित होते, यांत संशय नाहीं. जयदेवाच्या कालीं महाराष्ट्री मेली होती, अपभ्रंश मेला होता व मराठी भाषा चांगली नावांरूपाला येत चालली होती; तसेंच, शौरसेनी मरून तिच्या जागीं जुनी व्रज भाषा आलेली होती. तत्रापि, प्रसन्नराघवांत महाराष्ट्री व शौरसेनी—

कालिदासाची व वररुचीची महाराष्ट्री व शौरसेनी जयदेव योजतो. त्यांत दुसरी एक नकलेची गोष्ट अशी कीं जयदेव रहाणारा ओढिया प्रांतांतला. जुन्या ओढियेचा मागधीकडे संबंध. असें असून, ओढीया, किंवा तत्पूर्वकालीन मागधी भाषा न योजतां, जयदेव ज्याअर्थीं महाराष्ट्री व शौरसेनी भाषा योजतो, त्या अर्थीं तो साहित्यशास्त्रकारांच्या उपदेशाला अनुसरून गतानुगतिक न्यायानें मृत व मुमूर्षु भाषांत लिहीत आहे, हें उघड आहे. हा अचरटपणा कृष्णाजीपंत शेषे वगैरे नुकत्या तीनशें वर्षांपलीकडील नाटककारांनीं हि केलेला आहे. असो, गतानुगतिकास्तव व पुराणप्रियतेस्तव मृत व मुमूर्ष भाषांत नाटकें लिहिण्याच्या ह्या लकबीनें कित्येक यूरोपियन टीकाकारांना चकविलें आहे. कालद्दष्टया पहावें तर लोकांत एक भाषा प्रचलित आहे असें दिसतें व नाटककारांच्या ग्रंथांत पहावें तर मृत व मुमूर्ष भाषा योजलेल्या दृष्टीस पडतात. त्यावरून ह्या टीकाकारांना अशी शंका आली कीं, संस्कृत, प्राकृत व प्राकृतिक अपभ्रंश, ह्या कृत्रिम भाषा तर नसाव्या? कित्येक उतावळे व दुष्टबुद्धि टीकाकार, तर, इतक्या हि थराला गेले कीं, ही सर्व ब्राह्मणांची फसवेगिरी असावी! ह्या दुसऱ्या बालिश टीकाकारांकडे लक्ष्य देण्यांत हांशील नाहीं. कृत्रिमभाषावाद्यांची शंका, मात्र, सकारण होती. तिचा परिहार वर झाला च आहे. जैनमहाराष्ट्री, जैनशौरसेनी वगैरे भाषांचा हि प्रकार वरच्याप्रमाणें च आहे. जुनी मृत महाराष्ट्री भाषा आपली धर्मग्रंथभाषा ह्मणून जैन ग्रंथकार समजत. आपले धर्मशास्त्रग्रंथ जसे मृत संस्कृतांत अद्याप हि रचले जातात, तोच प्रकार जैनधर्मग्रंथांचा आहे. तात्पर्य, भरतखंडांतील ग्रंथकारांचा मृतभाषांत लिहिण्याचा ओढा विशेष असतो, हें उघड आहे.

"A Peep into the early history of India" (J. B. B. R. A. S 1901 vol XX) ह्या चटकदार निबंधांत डाक्टर भांडारकर यांनीं खालील विधानें केलीं आहेत. (1) Another peculiarity of this period (from about the beginning of the second century before Christ to about the end of the fourth century after) was the use of the Pali or the current Prakrit language in Inscriptions. (2) But now (from about the end of the fourth century after Christ) we

find that sanskrit rose in importance and the vernaculars were driven out of the field. खिस्तपूर्व २०० पासून खिस्तनंतर ४०० पर्यंत प्राकृतांचें साम्राज्य होतें; परंतु ४०० नंतर प्राकृतांना गचांडी मिळून संस्कृत तत्स्थानापन्न कां झाली, ह्याचें कारण, डाक्टरांनीं असें दिलें आहे कीं, Brahmanism चा उदय झाला, त्यामुळें प्राकृत मागें पडल्या व संस्कृत पुन: उदयास आली. ह्या चमत्काराचें खरें कारण मी जें वर दिलें आहे तें आहे. महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा शक २०० च्या सुमारास मेल्या. पुढें दोनअडीचशें वर्षें अपभ्रंश प्रचलित होता. तो हि शक ४०० च्या सुमारास मरून, आधुनिक मराठी वगैरे प्राकृतिकोद्भव भाषा जन्मास आल्या. परंतु, त्यांना विद्वन्मान्यता नसल्यामुळें, त्यांचा उपयोग ह्मणावा तसा होत नसे. डाक्टर भांडारकरांनीं वृत्तनिरूपण बरोबर केलेलें आहे; परंतु वृत्ताचें कारण, मात्र, जें द्यावें तें दिलें नाहीं. संस्कृत भाषेचा पुनरुदय व Brahmanism चा पुनरुदय हीं एकाच कारणाचीं कार्यें आहेत. बौद्धधर्म व प्राकृत भाषा मेल्यामुळें संस्कृत भाषा व Brahmanism उदयास आलीं. बौद्धधर्माचा अस्त व प्राकृत भाषांचा मृत्यु हीं कारणें असून, Brahmanism व संस्कृत भाषा यांचा उदय हीं सोदर कार्यें आहेत. संस्कृत भाषेच्या पुनरुदयाचें Brahmanism हें कारण नाहीं, प्राकृत भाषांचा मृत्यु हें कारण आहे.

३६ शक ४०० च्या सुमारास मराठी भाषा सुरू झाली, तेव्हां, अपभ्रंश नष्ट होत चालला होता व महाराष्ट्रीभाषा मृत झाली होती, ह्याला दुसरें एक प्रमाण आहे. शक ४५० च्या सुमारास महाराष्ट्रांत चालुक्यांचें राज्य सुरू झालें. चालुक्यांच्या अमदानींत जे ताम्रपट व शिलालेख खोदले गेले ते प्राय: सर्व संस्कृत भाषेंत आहेत, शातवाहनांच्या कारकीर्दींतल्या प्रमाणें प्राकृतांत किंवा अपभ्रंशात नाहींत. ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, महाराष्ट्री व अपभ्रंश मृत व मुमूर्ष स्थितींत चालुक्यांच्या वेळीं होते. तेव्हां, सहजच त्यांनीं त्या मृत व मुमूर्ष भाषांचा उपयोग केला नाहीं. मराठीचा उपयोग करावा ह्मटलें तर ती भाषा राजमान्य झाली नव्हती, नुकतीच उदयास येत चालली होती. तत्रापि, शक ४१० तील मंगळवेढ्या ताम्रपटावरून व शक ६५८ तील चिकुड्यांच्या ताम्रपटावरून असें दिसतें कीं,

सामान्य लोकांचें सर्व लिखाण मराठी भाषेंतच चाललें होतें. शिवाय हा हि एक प्रश्न उभा रहातो कीं, चालुक्यराजांचें दफ्तर, राज्याचे हिशोब वगैरे, कोणत्या भाषेंत लिहिलें जात असे ? संस्कृत भाषा दफ्तरांतील कारकुनांस येत असेल हें संभवत नाहीं. तसेंच, सामान्य लोकांस म्हणजे पाटीलकुळकर्ण्यांस उद्देशून जीं सरकारी आज्ञापत्रें जात असतील तीं संस्कृतांत लिहिलीं जात असत, हें हि विधान असंभाव्य च दिसतें. तेव्हां, असें म्हणणें प्राप्त होतें कीं, चालुक्यराजे राज्यांतील सामान्य व्यवहार तत्कालीन देशभाषेंत च करीत असले पाहिजेत. असामान्य व्यवहार म्हणजे विशिष्ट देणग्या वगैरे संबंधीचें आज्ञालेख किंवा दानलेख विद्वान व शिष्ट ब्राह्मणांना उद्देशून लिहिल्यामुळें, ते तेवढे संस्कृतभाषेंत कोरले जात. इतर सर्व व्यवहार त्या त्या देशभाषेंत च होत होते. चालुक्यांच्या साम्राज्यांत मुख्यतः दोन भाषा सामान्य लोकांत प्रचलित असत:– १ मराठी व २ कानडी. ह्या दोन भाषांत सामान्य लिखाण होत असे. पैकीं मराठी भाषेला देश्य, देशी अशी संज्ञा असे. ज्ञानेश्वर मराठीला देशी म्हणतो. हेमचंद्राच्या देशीनाममालेंतील देशी शब्द प्राय: तत्कालीन मराठीच आहेत. इतकेंच कीं, वृत्तसुखार्थ व संस्कृतभाषारूपार्थ बहुतेक देशी शब्दांना त्यानें संस्कृत पेहराव थोडा बहुत दिला आहे.

मराठी उर्फ देशी.

३७ आतांपर्यंत जे जुने मराठी लेख उपलब्ध झाले आहेत त्यांत अत्यंत जुना लेख म्हटला म्हणजे शक ४१० तील मंगळवेढें येथील ताम्रपट होय. हा लेख व ह्याच्यानंतरचे जुने मराठी लेख ह्यांची समग्र यादी मागें चवदाव्या रकान्यांत दिली आहे. त्यावरून पहातां, असें दिसतें कीं, शक ४०० पासून शक ९०० पर्यंत मराठी भाषा केवळ बोलण्यांत येत होती, तिच्यांत सारस्वत उत्पन्न झालें नव्हतें. अभंग, पदें, भूपाळ्या, कहाण्या, वगैरे वाङ्मय ह्या हि काळीं उत्पन्न झालें असण्याचा पूर्ण संभव आहे. परंतु शक ९०० पर्यंतचें हें वाङ्मय अद्याप उपलब्ध नाहीं. तेव्हां, सध्यांपुरतें तरी असेंच म्हणणें भाग आहे कीं, शक ९०० पर्यंत मराठींत सारस्वत नव्हतें.

शक ९०० पर्यंत मराठींत सारस्वताभाव.

३८ शक ९०० पासून पुढें मराठी सारस्वताला प्रारंभ झाला. सारस्वताचें अगदीं पहिलें उदाहरण ह्मटलें ह्मणजे अभिलषितार्थचिंतामणींतिल पदांचें होय. तदनंतर निवृत्ति, ज्ञानेश्वर, वगैरे नागर ग्रंथकार उदयास आले व त्यांनीं मराठीला नागर केली. हेमाडपंताच्या वेळीं दरबारचें सर्व लिखाण मोडी मराठींत होत असे.

शक ९०० नंतर नागर मराठी.

३९ ज्ञानेश्वरानंतर मुसलमानांचें राज्य महाराष्ट्रांत झालें. त्यामुळें मराठीला फारसी व अरबी भाषांचा संसर्ग घडला. ह्या संबंधीं विवेचन **मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या आठव्या** खंडाच्या प्रस्तावनेंत साद्यन्त केलेलें आहे. सबब, त्या तपशिलांत येथें पडत नाहीं. मुसलमानी रियासतींत जनार्दन, दासोपंत, एकनाथ वगैरे नामांकित ग्रंथकार मराठींत झाले.

मराठीला फारशीचा संसर्ग शक १२००–१५००.

४० नंतर, स्वराज्याचा काळ आला. त्यांत रामदास—मोरोपंतादि ग्रंथकार व सभासदादि बखरकार झाले.

स्वराज्य शक १५०० पासून शक १७३९ पर्यंत.

४१ शक १७३९ नंतर मराठीला इंग्रजीचा संसर्ग झाला. तो सध्यां आपण पहातच आहों.

इंग्रजाचा संसर्ग शक १७३९–१८३०.

४२ मराठी भाषेच्या स्थित्यंतरांचें स्थूल टिपण हें असें आहे. आजपर्यंत मिळालेल्या लेखांवरून १ मराठी भाषेचा इतिहास, २ मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण, ३ मराठी भाषेचें निरुक्त व, ४ मराठी भाषेतील-सारस्वताचा इतिहास, अशीं चार प्रकरणें नामी रीतीनें सजवतां येण्यासारखीं आहेत. ह्या एकेक विषयाला एकएक स्वतंत्र ग्रंथ च अर्पण केला पाहिजे.

४३ शक १८१८ त मराठी भाषेतील जुने लेख व ग्रंथ शोधण्यास मी प्रारंभ केला. तेव्हांपासूनच्या बारा वर्षांत जी महत्वाची लेखप्राप्ति झाली तिच्यावरून ही त्रोटक हकीकत येथपर्यंत दिली. आतां, प्रस्तुत छापलेल्या ज्ञानेश्वरी–संबंधानें तपशील देऊन, ही प्रस्तावना संपवितों.

४४ बालेघाटीं बीडशहरीं पाटांगण नांवाचें एक देवस्थान आहे. तेथें शके १८२५ त ही ज्ञानेश्वरीची प्रत सांपडली. इतर दहावीस ज्ञानेश्वऱ्या तेथें पडल्या होत्या त्यांत ही प्रत एका कोनाड्यांत पोथ्यांच्या ढिगांत लोळत पडली होती. मठाधिपति जे मथुरानाथगोसावी त्यांनीं मला ही प्रत नजर केली व हिचा योग्य उपयोग करण्यास कळकळीनें सांगितलें.

पोथीचें मूलस्थान.

४५ ही प्रत सबंध शाबूत आहे. पानें ३२२ असून, पाठपोट मिळून पृष्ठें, अर्थात्, ६४४ आहेत. पानाची लांबी ९ इंच व रुंदी ४¾ इंच आहे. दर पृष्ठास बारापासून चौदापर्यंत ओळी आहेत. अक्षर उत्कृष्ट वळणदार असून, येथूनतेथून एकहातचें आहे. प्रायः प्रत्येक पान कागदाची दुहेरी घडी गोंदानें चिकटवून एकजीव केलेलें आहे. ह्मणजे गोंद काढून पान उघडलें असतां, आंत पोट कोरें आहे आणि पाठीवरील क्षेत्रफळाची दोन पृष्ठें करून वर लिहिलेलें आहे. तात्पर्य कागद आंतून गोंदानें चिकटवून दुहेरी जाड केलेला आहे. शाई लाखी असून, अद्याप अक्षरें पूर्ण शाबूत आहेत. अक्षराचें वळण तत्कालीन मराठी आहे. सोबत जोडलेल्या फोटोवरून पानाचें व अक्षराचें स्वरूप ध्यानांत येईल. प्रत्येक पानाचे चारी कोपरें मुद्दाम वाटोळे कलेले आहेत. कागद तुरटीच्या पाण्यानें धुतला असल्यामुळें, तो जलनिर्भय झाला आहे. विरामाच्या उभ्या रेघा व ओव्यांचे अंक तांबड्या शाईनें लिहिले आहेत; आणि संस्कृत श्लोकावर तांबडी कावे फासली आहे. लांकडाच्या फळीवर सुतळी बांधून, ती आंखणी कागदावर दाबून रेघा पाडलेल्या आहेत. अक्षर बेळूच्या लेखणीनें लिहिलें आहे. पहिल्यापासून अखेरच्या पानापर्यंत अक्षरांची लांबीरुंदी एकसारखी आहे. ह्मणजे एकाच टोकाच्या पांच पन्नास लेखण्या लेखकानें जवळ तयार करून ठेविल्या असल्या पाहिजेत. लेखक लिहिण्याचा धंदा जन्मभर करणारा असून स्वकर्मकुशल होता, असें दिसतें.

पोथीचें रूप.

४६ लेखनशुद्धीकडे पहातां, ती प्रायः केवळ निर्दोष आहे. क्वचित् एखादें अक्षर गळालेलें आढळतें. परंतु अशीं स्थलें सबंद पोथींत फारच थोडीं सांपडतात. गळलेलीं अक्षरें, गळल्या ठिंकाणीं काकपद ^ देऊन, समासांत दाखविलीं आहेत. ह्मणजे पोथी संपल्यावर मूळाशीं कसोशीनें ताडून बघितलेली आहे.

लेखनशुद्धि.

४७ पोथी वाचणाऱ्या मालक विद्वानानें कोठें कोठें समासावर शोध घातलेले आढळतात. मालकाचें अक्षर लेखकाच्या अक्षराहून भिन्न आहे.

विद्वच्छुद्धि.

४८ व्याकरणदृष्ट्या पोथींतील रूपें अत्यन्त शुद्ध लिहिलेलीं आहेत. ह्मणजे ज्ञानेश्वराच्या वेळीं नागर मराठी भाषेचें जें रूप होतें तें अक्षरद्वारा जसेचेंतसें ह्या पोथींत दाखविलेलें आहे. ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार, अनुनासिक, कान्हा, मात्रा, उकार, इकार, येथूनतेथून सबंद पोथींत, प्रायः, तत्कालीनव्याकरणदृष्ट्या शुद्ध लिहिलेले आहेत. ज्या शब्दाचा व रूपाचा जो उच्चार तो तशाचा तसाच अक्षरांनीं वठवलेला आहे. अगदीं एक सुद्धां अपवाद नाहीं. इतकी शुद्ध पोथी संस्कृतांत हि सांपडणें कठिण. प्राकृतांत, तर, ती केवळ अनुपमेय आहे. ह्या पोथीचें मराठी भाषाशास्त्राला व निरुक्ताला फारच साहाय्य होईल.

भाषाशुद्धि.

. ४९ ही पोथी कोण्या विद्वन्मंन्यानें पुनः एकदां शुद्ध केलेली आहे. ज्ञानेश्वरकालीन रूपें एकनाथाच्या किंचित् पूर्वी बदलून आधुनिक होत होतीं. अशा काळीं, ही पोथी कोणा गृहस्थाच्या हातीं पडून, त्यानें हजारों स्थलीं गंधाचा व गेरूचा उपयोग करून मूळपाठ बुजवून टाकिले आहेत. गंध व गेरु हलक्या हातानें खरडून काढून मूळपाठ मी प्रस्तुत छापील प्रतींत दिले आहेत. गंध व गेरू ह्यांच्या लेपाखालील मूळपाठ ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध होते, ते ह्या गृहस्थाला अशुद्ध वाटून, त्यानें ही मखलाशी केली आहे. परंतु, ती मखलाशी हि फारच काळजीनें व सफाईनें केली आहे. सारांश, ही पोथी, लेखक, मालक, व मखलाशीकार, ह्या तिन्ही उत्कृष्ट लोकांच्या हातून जातजात मथुरानाथ गोसाव्यांच्या द्वारा माझ्या हातांत आली. ती जशीची तशी महाराष्ट्रांतील विद्वानांच्या सेवेस छापून सादर केली आहे.

विद्वन्मंन्यशुद्धि किंवा अशुद्धि.

५० श्रीमहागणपतयेनमः ॥, असा पोथीचा प्रारंभ आहे. पोथीची समाप्ति येणें प्रमाणें:—

पोथीचे आद्यन्त.

ऐसें युगीं वरि कली । आणि महाराष्ट्रमंडलीं ।
श्री गोदावरिचां कुलीं । दक्षिणिलीं ॥ ८४ ॥
तेथ भुवनैकपवित्र । अनादिपंचक्रोशक्षेत्र ।
जगाचें जीवनसूत्र । जेथ श्रीमहाळसा ॥ ८५ ॥
तेथ इंदुवंशविलासु । जो सकलकलां निवासु ।
न्यायातें पोखीत क्षितीशु । श्रीरामचंद्रु ॥ ८६ ॥
तैं माहेशान्वयसंभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथसुतें ।
केलें ज्ञानदेवें गीते । देशीकार लेणें ॥ ८७ ॥
ऐवं भारताचां गावीं । भीष्मनामीं प्रसिद्धपर्वी ।
श्रीकृष्णांजुनीं बरवी । जे गोष्टि केली ॥ ८८ ॥
जें उपनिषदाचें सार । सर्वशास्त्राचें माहिएर ।
परमहंसीं सरोवर । सेविजे जें ॥ ८९ ॥
तिये गीतेचा कलशु । संपूर्ण हा अष्टादशु ।
ह्मणे निवृत्तिदासु । ज्ञानदेवो ॥ ९० ॥
पुढुतीं पुढुतीं पुढुतीं । इया ग्रंथा पुण्यसंपत्ती ।
सर्वसुखीं सर्वभूतीं । संपूर्ण होइजो ॥ ९१ ॥

ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षयोगो नाम अष्टादशोध्यायः ॥ हिरण्य । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ १८ ॥ लेखनं श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्री ++++ साम्राज्यलक्ष्मीस्वरूपीश्वरा गुरुकृपालु नारायण पातु मां ॥

येथें ज्ञानेश्वरीचा अखेर झाला. ९० व्या ओवीच्या "दासु ॥ ज्ञानदेवो" पासून " पातु मां " पर्यंतच्या सर्व ओळी आळित्याच्या तांबड्या शाईनें मूळलेखकानें लिहिल्या होत्या. त्यापैकीं ९१ वा अभंग संपेतोंपर्यंतचीं तांबडीं अक्षरें एका गृहस्थानें काळ्या शाईनें गिरविलीं आहेत. आंतून तांबडी शाई दिसते व वरून काळ्या शाईचीं ओवडधोबड गिरवणी डोळ्यांत सलते. ह्या गृहस्थानें ८४ व्या ओवीपासून ९१ व्या ओवीपर्यंतचीं काळी व तांबडी अशीं सर्वच अक्षरें काळ्या शाईनें गिरविलीं आहेत. कारण, ह्या गृहस्थाच्या हातांत ही पोथी आली, तेव्हां पोथीच्या ह्या शेवटल्या पृष्ठावरचीं अक्षरें घासटून अगदीं पुसटून गेलीं होतीं. तेव्हां स्पष्टतेकरतां तीं काळ्या शाईनें

गिरवणें त्याला भाग पडलं. परंतु, गिरवणाऱ्याला मूळलेखका इतकें सुंदर लिहितां येत नसल्यामुळें वळवलेलें प्रत्येक अक्षर बेढब बनलें आहे. मूळ अक्षराची सफाई, ह्या गिरवणाऱ्याच्या धसाड्या हातानें, अगदीं निघून गेली आहे. आतां इतकें खरें आहे कीं गिरविणाऱ्यानें जर घासटून पुसटत जात चाललेलीं अक्षरें गिरवून शाबूत राखिलीं नसतीं, तर ह्या पोथीच्या समाप्तीचीं हीं अक्षरें व ओव्या आपणांस पहावयास न सांपडत्या. ह्या दृष्टीनें पाहिलें ह्मणजे, ह्या गृहस्थानें अक्षरें गिरवून बचावण्यांत जगावर मोठा उपकार केला आहे, त्यांत संशय नाहीं. ह्या शेवटल्या पानाचे दोन्ही बाजूचे समास व समासांच्या मधील बोट अर्धबोट जागा फाटून गेली होती ती हि ह्या मनुष्यानें स्वकालीन कागदाच्या तुकड्यांनीं डागडूज केली आहे. मूळलेखकानें लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या पोथीच्या समाप्तीच्या ओव्यांचा व अक्षरांचा हा तपशील झाला. समाप्तीच्या शेवटल्या ओळीवरून असें दिसतें कीं, लेखकाला संस्कृत भाषा येत नव्हती.

"पातुमां" नंतर दुसऱ्या एका मनुष्यानें लिहिलेली व निराळेंच वळण असलेली एक ओवी येणेंप्रमाणें आहे:—

(१) शके बारा शतें बारोत्तरें । तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें ।
सच्चिदानंद बाबा आदरें । लेखक जाला ॥ ९२ ॥

ह्या ओंवीच्या अक्षरांचें वळण उपरिनिर्दिष्ट गृहस्थाच्या वळणासारखें नाहीं. शिवाय अक्षरांची शाई उपरिनिर्दिष्ट गृहस्थाच्या शाईहून जुनी आहे. ह्मणजे ही ओंवी उपरिनिर्दिष्ट गृहस्थाच्या आधीं कोणी तरी लिहिलेली आहे, व तिच्यावर ९२ चा आंकडा टाकिला आहे.

ह्या ९२ व्या ओवीच्या खालीं एक संस्कृत श्लोक ९२ व्या ओंवीच्या वळणाहून निराळ्या वळणांत लिहिलेला आहे. त्याची शाई ९२ व्या ओंवीच्या शाईहून निराळी व जुनी दिसते. हा श्लोक येणेंप्रमाणें:—

(३) श्रीसद्गुरुमुकुंदेन दत्ता ज्ञानेश्वरी शुभा ॥
विद्याधराय शिष्याय स्वीए स्वत्वं न शोभते ॥ १ ॥ छ ॥

९२ वी ओवी व हा श्लोक ह्यांच्या मध्यें खालील खरडलेली ह्मणजे प्रथम लिहून नंतर लेखणीनें खरडून व पुसून टाकिलेली एक ओळ आहे.

हें अक्षर वरल्या तिन्ही अक्षरांहून अगदीं निराळें व किरटें आहे. ओळ येणेंप्रमाणेंः—

(२) हें पुस्तक विश्वनाथु कोनेर घोलर देवनुरकर

ह्या तीन लेखांपैकीं तिसरा लेख कालदृष्ट्या सर्वांच्या आधींचा, पहिला लेख तदनंतरचा आणि दुसरा लेख शेवटचा आहे.

५१ समाप्तीच्या ह्या तीन लेखांवरून खालील निगमनें प्राप्त होतात. [१] मूळलेखकानें ज्या प्रतीवरून आपली प्रत उतरून घेतली त्या प्रतींत व अर्थात् उताऱ्यांत " शके बारां शते " इत्यादि ओवी नव्हती. [२] ती ओवी ज्ञानदेवानंतर कोणी तरी रचिलेली आहे. ती ओवी सच्चिदानंदबावानें हि रचिलेली नाहीं. कारण, ज्ञानदेव व सच्चिदानंदबावा यांच्या कालीं बाबा असें रूप प्रचलित नसून बावा असें रूप प्रचलित होतें.

पोथीचा काळ निर्णय.

वप्ता=बप्पा=बापा=बावा=बाबा, अशी उच्चारपरंपरा आहे. सच्चिदानंदबावानें ही ओंवी लिहिली असती, तर बावा असा पाठ आला असता. मजजवळ ज्ञानेश्वरीच्या इतर सुमारें पन्नास पोथ्या आहेत. त्यांपैकीं एकींत हि बावा असा पाठ नाहीं, बाबा असाच पाठ आहे ह्मणजे सच्चिदानंदबावा वारल्यावर त्याच्या कोण्या चाहत्यानें तत्स्मरणार्थ ही ओंवी रचिलेली आहे. अर्थात्, प्रस्तुत छापिली गेलेली प्रत ज्या मूळ प्रतीवरून केली, ती मूळ प्रत सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या आधीं लिहिलेली होती. [३] ही मूळ प्रत सद्गुरु मुकुंदानें विद्याधर नामक शिष्याला दिली. सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या अगोदर असणारा हा मुकुंद मुकुंदराज ज्याला ह्मणतात तो च होय. दुसरा कोणी मुकुंद शक १२१२ पासून शक १२४० पर्यंत हयात नव्हता. मुकुंदराजाची हयात शक ११५८ पासून शक १२५८ पर्यंत होती, (ग्रंथमाला, मुकुंदराज). तात्पर्य मुकुंदराजानें आपला शिष्य जो विद्याधर त्याला आपल्याजवळील ज्ञानेश्वरीची प्रत बक्षीस दिली. तीच ही मजजवळ असलेली प्रत होय. ही प्रत सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या अगोदर ह्मणजे शक १२४० च्या अगोदर व शक १२१२ च्या नंतर केव्हां तरी लिहिलेली आहे. ह्या प्रतीचा उत्तम मजबूत, तलम व कमावलेला कागद; उत्तमोत्तम शाई; कसलेल्या लेखनकुशल लेखकाचें येथूनतेथून एकवळणी अक्षर, पाहिलें ह्मणजे असें कबूल

करणें भाग पडतें कीं, ही प्रत तयार करण्यास पुष्कळ द्रव्य लागलें असावें व ज्या धन्याकरितां ही प्रत तयार केली तो धनी श्रीमान असावा. मुकुंदराज होयसळवंशीय जयंतपाळाचा गुरु होता, व त्याला अर्थात् उत्तम द्रव्य व उत्तम राजदरबारी लेखक मिळण्यासारखे होते. दरिद्र्याच्या हातून अशी प्रत तयार होणें अशक्य आहे. ही प्रत लिहून काढण्यास, इतक्या काळजीनें, सुबकपणानें व सफाईनें उतरून घेण्यास व मुळाबरहुकूम तपासण्यास वर्ष दोन वर्षे लागलीं असावीं. ह्मणजे सुमारें हजारपांचशें रुपयांच्या खालीं ह्या प्रतीला खर्च पडला नसावा. तेव्हां, असली ही द्रव्यसाध्य प्रत तयार करविणारा राजगुरु मुकुंदराज च असला पाहिजे. सारांश, ही प्रत मुकुंदराजाची आहे व ही शक १२१२ पासून शक १२४० पर्यंतच्या काळांत केव्हां तरी लिहिलेली आहे. एकाच शब्दानें सांगावयाचें ह्मटलें, तर असें ह्मणणें प्राप्त होतें कीं, महाराष्ट्रग्रंथसंग्रहांत ही ज्ञानेदेवीची प्रत केवळ " **अमूल्य** " आहे

पोथीचें स्थलान्तर.

५२. मुकुंदराजाचा शिष्य जो विद्याधर—आपल्याला ही देणगी शोभत नाहीं, आपण हिचे मालक होण्यास योग्य नाहीं, असें उद्गार काढणारा जो विद्याधर---त्याच्या हातून ही पोथी विश्वनाथु कोनेर धोलर देवनुरकर याच्या ताब्यांत गेली. व त्याच्या द्वारा परंपरेनें बीड येथील पाटांगणांत येऊन दाखल झाली.

पोथीतील शक १२१२ तली निर्भेळ नागर मराठी भाषा.

५३. तलम कागदाची मजबुती, बारीक पण घोसदार अक्षराची एकवळणी सफाई, मालकाची द्रव्यसंपन्नता, वगैरे पोथीच्या गुणांचें अनुवादन केलें. परंतु, ह्या सामान्य गुणांहून दुसरा एक असामान्य गुण ह्या पोथींत आहे. तो हा. ह्या पोथींतील भाषा–जी ज्ञानेश्वर बोलला, जी ज्ञानेश्वरानें नेवाशांतील शिलेवर लिहिली, व जी शक १२१२ त नागर मराठे बोलत–ती च साक्षात् आहे. कागद भिकार असतां, अक्षर गिचमीड असतें, व मालक शतदरिद्री असता, आणि भाषा जर ह्या पोथीतल्याप्रमाणें साक्षात् शक १२१२ तील नागर मराठी असती, तरी देखील, ह्या एकाच असामान्य गुणाच्या बळावर, अशा पोथीचा सकौतुक आदर करणें भाग पडलें असतें. ज्ञानेश्वरांच्या पुण्याईनें व मुकुंदराजांच्या श्रीमंतीनें उत्तम कागद व उत्तम अक्षर ह्यांच्या

जोडीला शक १२१२ तील निर्मळ नागर मराठी भाषा आपल्याला उपलब्ध झाली आहे. तेव्हां, ह्या प्रतीचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच आहे, पंढरपूर येथील शक ११९५ तील शिलालेखांतल्यासारखी किंवा पाटण येथील शक ११२८ तील शिलालेखांतल्यासारखी भाषा ह्या पोथीची आहे. तेव्हां, मुकुंदराजाचा उल्लेख ज्यांत केला आहे असा श्लोक यद्यपि ह्या पोथीच्या समाप्तीस नसतां, तत्रापि देखील निव्वळ भाषेच्या स्वरूपावरून ही पोथी थेट ज्ञानेश्वराच्या वेळची आहे, असें तज्ञांना सहज ताडतां आलें असतें. प्रथम मीं जेव्हां ही पोथी पाटांगणांत अधूनमधून वाचून पाहिली, तेव्हां भाषेवरून प्रथमदर्शनींच लक्ष्यांत आलें कीं, ही प्रत एखाद्या ज्ञानेश्वरकालीन प्रतीची नकल आहे. पुढें अक्षराच्या वळणाचा जेव्हां विचार करूं लागलों, तेव्हां असें हि दृष्टयुत्पत्तीस आलें कीं, ह्या पोथींतील अक्षरें पंढरपूर येथील शक ११९५ तील शिलालेखांतल्या अक्षरांसारखीं आहेत. आणि समाप्तीतील मुकुंदराजाच्या श्लोकाचें जेव्हां मनन केलें, तेव्हां तर अशी पक्की खात्री झाली कीं, ही पोथी खुद्द मुकुंदराजाची आहे. व ती त्यानें आपला नम्र व श्रद्धाळू शिष्य जो विद्याधर त्याला बक्षीस दिली होती. शेवटीं, सच्चिदानंदबावा संबंधीची ओवी मूळप्रतींत नाहीं, हें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां शक १२४० च्या पूर्वीची ह्मणजे सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या पूर्वीची ही पोथी आहे, असें ठाम मत झालें, आणि मराठी भाषेच्या व्युत्पत्तीला व व्याकृतीला व इतिहासाला ही प्रत अत्यंत उपयोगी पडेल असा भरंवसा वाटला. पंढरपूर येथें पोलीस चावडींत व पंढरपूर जिल्ह्यांत जेवढे ह्मणून यादवकालीन शिलालेख आहेत तेवढ्यांतील अक्षरांचें वळण या पोथीतील अक्षरांच्या वळणासारखें आहे. ही पोथी ह्मणजे मराठी भाषेतील कागदावर लिहिलेला अत्यंत जुना असा पहिला लेख होय. सुदैव कीं हा लेख पाठपोट ६४४ पृष्ठें आहे व सबंध शाबूत आहे. कागदावर लिहिलेला इतका जुना लेख किंवा इतकी जुनी पोथी डेक्कन कालेजांतील संग्रहांत किंवा आनंदाश्रमांतील संग्रहांत नाहीं. अर्थात्, ह्या पोथीवरून हें हि सिद्ध होतें कीं ज्ञानेश्वरकालीं कागद हा पदार्थ प्रचारांत होता. डेक्कन कालेजांत एक कागदाची पोथी शक १२०० च्या पूर्वीची आहे, ह्मणून तेथील संग्रहालयाच्या लायब्ररीयनच्या सांगण्यांत आलें. परंतु, ती पोथी साक्षात् पाहिल्याशिवाय व तिलां

कसास लावल्याशिवाय तिच्यासंबंधानें निश्चयानें कोणतेंच विधान ग्राह्य करतां येत नाहीं.

तंजावर येथें असलेली भारद्वाजी प्रत शक १५१५.

५४ एकनाथानें शुद्ध केलेल्या प्रतींत तद्विषयक उल्लेखाच्या कांहीं एकनाथी ओंव्या येत असतात. ज्ञानेश्वरीच्या शोधाची लेखनकामाठी एकनाथानें शक १५०६ तारणसंवत्सरीं संपूर्ण केली. त्या ओव्या अर्थात्च प्रस्तुत छापल्या गेलेल्या मुकुंदराजाच्या प्रतींत नाहींत. ह्मणजे, ह्या पोथीवर शुद्धाशुद्धाची जी मखलाशी केली आहे ती हि एकनाथाच्या पूर्वींची आहे; नंतरची असती तर एकनाथी ओव्यांचा समावेश मखलाशीकारानें अवश्यमेव केला असता. कारण, शुद्धाशुद्ध करणारा मखलाशीकार मोठा साक्षेपी गृहस्थ दिसतो. एकनाथानें आपली शुद्ध प्रत शक १५०६ तारणांत तयार केली. त्याच्या पुढें ९ वर्षांनीं शक १५१५ तील एक पोथी तंजावरांतील ग्रंथसंग्रहांत माझ्या पहाण्यांत आली. हिची समाप्ति अशी:—

" शके पंधरा शतें सावोत्तरीं । तारणनाम संवत्सरीं ।
एका जनार्दनें अत्यादरीं । गीता–ज्ञानेश्वरी–प्रती शुद्ध केली ॥ १ ॥
ग्रंथु पूर्वीं च अतिशुद्ध । परि पाठांतरें शुद्धाबद्ध ।
ते शोधुनियां येबंविध । प्रति शुद्ध सिद्धज्ञानेश्वरी ॥ २ ॥
नमो ज्ञानेश्वरा निष्कळंका । ज्याचे गीतेची वाचितां टीका ।
ज्ञान होय लोकां । अतिभाविका ग्रंथार्थियां ॥ ३ ॥

श्रीशके पंधरा शतें पंधरा , विजयसंवत्सर, उत्तरायणें, फाल्गुनमासे, शुक्लपक्षे, सप्तमी, रविवासरे, गीता संपूर्ण । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । गोदादक्षिण भागे राजधानि अहमदानगरस्थाने फरशरामात्मज–नृसिंह–भारद्वाजगोत्रोत्पन्नेन । ग्रंथो लिखितः संपूर्णमस्तु ॥. "

शके १५१५ च्या फाल्गुन शुक्ल सप्तमीला रविवार येतो, तेव्हां, ही प्रत शक १५१५ तील आहे, ह्यांत संशय नाहीं. एकनाथानें शुद्ध केलेल्या प्रतीवरून ही प्रत उतरून घेतलेली आहे. अर्थात् एकनाथी प्रत कशी असेल तें हिच्यावरून ताडतां येतें. पैठणापासून जवळ असलेल्या अहमदनगर

शहरीं फरशरामात्मज नृसिंह भारद्वाज यानें ही प्रत उतरली. भारद्वाज ह्मणजे भारदे. नगर येथील ज्या भारद्यांनीं ऊर्फ भारद्वाजानें कांहीं वर्षांपूर्वी एकाचे दोनचार ज्ञानेश्वर केले होते त्यांचाच कोणी पूर्वज हा नृसिंह भारद्वाज असावा. यावरून असें दिसतें कीं, ज्ञानेश्वरीचें पठण ह्या भारद्यांच्या कुळांत वंशपरंपरेनें आहे. ह्या प्रतींत (१) भाद्रपदमास कपिलाषष्ठी, इत्यादि व (२) या ज्ञानेश्वरी पाठीं, इत्यादि, दोन ओंव्या नाहींत. तंजावर येथील प्रतीतील अध्यायवार ओंवी संख्या येणेंप्रमाणें आहे.

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २७५	२ ...	... ३७२
३ ...	... २७६	४ ...	... २२५
५ ...	... १८०	६ ...	... ५०८
७ ...	... २१०	८ ...	... २७१
९ ...	... ५३६	१० ...	... ३३६
११ ...	... ७१२	१२ ...	... २४७
१३ ...	...११६९	१४ ...	... ४१५
१५ ...	... ५९९	१६ ...	... ४७३
१७ ...	... ४३३	१८ ...	...१८१०

९०४७

कुंट्यांची प्रत. कुंटे आपल्या प्रतीला एकनाथी प्रत ह्मणतात. कुंट्यांच्या प्रतींत ९०३७ ओंव्या आहेत. त्यापेक्षां ह्या तंजावरी प्रतींत १० ओंव्या जास्त आहेत.

मुकुंदराजाच्या प्रतींतील ओंवी संख्या. ५५ तंजावरांतील भारद्वाजी प्रत व कुंट्यांची एकनाथी ह्मणून ह्मटलेली प्रत ह्यांत प्रत्येकीं ९०४७ व ९०३७ ओंव्या आहेत. प्रस्तुत छापलेल्या मुकुंदराजाच्या प्रतींत अध्यायवार ओंवीसंख्या अशी आहे:—

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २७३	२ ...	... ३७४

३ ...	... २७१	४ ...	... २२२
५ ...	... १७८	६ ...	... ४९४
७ ...	... २०५	८ ...	... २६९
९ ...	... ५३०	१० ...	... ३१०
११ ...	... ६९८	१२ ...	... २४४
१३ ...	...११६३	१४ ...	... ३७१
१५ ...	... ५९६	१६ ...	... ४७२
१७ ...	... ४३१	१८ ...	...१७९१

८८९२

५६. वाईस एका सोनाराच्या येथें सांपडलेली ज्ञानेश्वरीची एक प्रत आहे तींत ओंव्या अध्यायवार येणेंप्रमाणें आहेतः—

सोनारी प्रतींतील ओंवी-संख्या.

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २९९	२ ...	... ४३६
३ ...	... ३५१	४ ...	... २५४
५	.... २२०	६	.... ५३९
७ ...	.... २३६	८ ...	.... २९३
९	.... ६१७	१०	.... ४७१
११	.... ७५९	१२	.... २७२
१३	....११८६	१४	.... ४६४
१५	.... ६१४	१६	.... ५२९
१७	... ४६८	१८	....१८६३

९८५१

५७ अकळूज येथील एका भराड्यापाशीं एक ज्ञानेश्वरीची पोथी होती तींत ओंवीसंख्या येणेंप्रमाणें होतीः—

भराड्याच्या प्रतींतील ओंवीसंख्या.

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१	.... ३२२	२	.... ४८८
३	.... ३१८	४	.... २६७
५	.... २०९	६	.... ५४४
७	.... २३९	८	.... २९८
९	.... ५६९	१०	... ३७९
११	.... ७६२	१२	.... २६६
१३ ...	... १२०५	१४ ...	... ४१३
१५ ...	... ६२०	१६ ...	... ४९७
१७ ...	... ४६१	१८ ...	... १८८७
	९७३४		

उद्बोधनाथी प्रतींतील ओंवीसंख्या.

५७ वाई येथें उद्बोधनाथसंप्रदायी खेडकर हरिदास आहेत त्यांच्याजवळील प्रतीकांच्या पोथींत ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्यांची संख्या ९०३४ आहे. ही प्रत संप्रदायपरंपरेनें आलेली आहे, असें हरिदास ह्मणतात.

माडगांवकरी छापील प्रतींतील ओंवी-संख्या

५८ रा. रा. माडगांवकर यांनीं एक पाठान्तरें देऊन ज्ञानेश्वरी छापिली आहे; परंतु जशीं प्रसिद्ध करावी तशी जाहीर-रीतीनें प्रसिद्ध केली नाहीं. तिची एक प्रत कै० काशिनाथपंत परब यांनीं मला दिली. ही प्रत तयार करतांना माडगांवकर यांनीं क, ख, ग, घ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, अशा एकदर ११ निरनिराळ्या प्रती पाठान्तरांकरितां जमविल्या होत्या. पैकीं नव्याजुन्या किती, वगैरेचा तपशील त्यांनीं दिला नाहीं. त्यांनीं आपल्या प्रतीला उपोध्दात वगैरे कांहींच माहिती दिली नाहीं. त्यामुळें अकरा हि प्रतींत सारख्याच ओंव्या होत्या किंवा प्रत्येक प्रतींतील ओंवीसंख्या निरनिराळी होती, या संबंधानें कांहींच सांगतां येत नाहीं. प्रायः ओंवीसंख्या निरनिराळ्या पोथ्यांत भिन्न-भिन्न असलीच पाहिजे, असें मजजवळील पन्नास पोथ्यांवरून मी खात्रीनें सांगूं शकतों. माडगांवकरांनीं हा प्रपंच केला नसल्यामुळें त्यांनीं छापिलेल्या प्रतींतील च तेवढ्या ओंव्यांची संख्या येथें देतों.

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २७५	२ ...	... ३७५
३ ...	... २७६	४ ...	... २२५
५ ...	... १८०	६ ...	... ४९७
७ ...	... २१०	८ ...	... २७१
९ ...	... ५३५	१० ...	... ३३५
११ ...	... ७०८	१२ ...	... २४७
१३ ...	... ११७०	१४ ...	... ४१५
१५ ...	... ५९८	१६ ...	... ४७३
१७ ...	... ४३३	१८ ...	...१८११

९०३४

५९ निळोबाच्या गाथेतील ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्यांची संख्या दहा हजार आहे.

निळोबाच्या मतें ओंवीसंख्या.

तया स्थळीं केला भगद्गीताअर्थ ।
दहासहस्र ग्रंथ पूर्ण झाला ॥ ९७ ॥
ज्ञानेश्वरचरित्र, निळोबाकृत ॥

६० चिघ्दनस्वामी भक्तकथामृतसारांत

चिघ्दनमतें ओंवीसंख्या.

करी नवसहस्र पन्नास (९०५०) ।
ओंवी गीतार्थ ज्ञानेश्वरी ॥ १४६,
अध्याय ९ (भिंगारकर).

भारद्यांच्या प्रतींतील ओंवीसंख्या.

६१ भारद्यांच्या पोथीतील ओंवीसंख्या ९००९ आहे.

६२ येणेंप्रमाणें निळोबाच्या १०००० पासून मुकुंदराजाच्या ८८९२ पर्यंत निरनिराळ्या पोथ्यांत ओंवीसंख्या आहे. पैकीं, मुकुंद-

क्षेपक. राजाच्या पोथीतील ८८९२ चा आंकडा मूळ धरणें काल-दृष्टया व भाषादृष्टया प्रशस्तच नव्हे, तर अवश्यक आहे. ह्या ८८९२ हून जेवढ्या ओंव्या जास्त सांपडतील तेवढ्या सर्व क्षेपक होत. परीक्षेकरितां प्रस्तुत प्रतींतील पहिला अध्याय घेतों व सोनारी प्रतींतील पहिला अध्याय घेतों, आणि, सोनारी प्रतींतील क्षेपक ओंव्या संस्कृत श्लोकांच्या व मराठी ओंव्यांच्या अनुक्रमानें देतों. निळोबाची दहाहजार ओंव्यांची प्रत मला उपलब्ध झाली नाहीं. सबब, तिच्या खालोखाल ओंव्यांची संख्या मजजवळील सोनारी प्रतींत असल्याकारणानें तुलनेकरितां सोनारी प्रतच घेतली आहे.

मुकुंदराजाच्या प्रतींतील कोणत्या ओंवी नंतर	सोनारी प्रतींतील क्षेपक ओंवी किंवा ओंव्या आंकड्यासह.
	क्षेपकः—
२८ व्या ओंवी नंतर	(१) कीं ज्ञानामृताची सरीता । मुमुक्षसाधकां तृषितां । अज्ञानदारिद्रें पीडतां । कामधेनु हे ॥ २९ ॥
१०० ” ”	(२) जो विक्रमें महामेरु । तेजस्वी प्रतापें भास्करु । जयाचीया बळा नेणवे पारु । ऐसा वीर ॥ १०२ ॥
१४८ ” ”	(३) आधीं च बळाचा महामेरु । वरि अवलंबीला अवसरु । येणें काळाशीं ही हीमज्वरु । प्रगटों पाहे ॥ १५० ॥